

KÖZLEMÉNYEK

Privigyétől Rómáig. Mösch Lukács és Rátay Egyed kéziratossá utóírásai. Végigpillantva szinte bármelyik XVII–XVIII. századi magyar piarista életútján, joggal érezzük, hogy életük egy-egy nagy utazás volt. A tartományfőnök és titkára tavasztól ősziig állandóan úton voltak, rendházzal járva,¹ de az egyszerű rendtagok is szinte évről évre más-más iskolában éltek szerzeteséletet: tanultak, tanítottak, lelkipásztorkodtak.² A sűrű utazásokat a XVIII. század közepéig a rendházak szaporodása is gyakran szükségessé tette, de utazniuk kellett a rendtagok azon rendkormányzati fölfogás szerint is, amely az egyes közösségek belső békéjét a rendtagok gyakori áthelyezésével gondolta megmenthetőnek.³

Pedig az utazás egy piarista számára a rendi szabályok, főleg a *summa paupertas*, a teljes szegénység betartása miatt kezdetben sok nehézséget jelentett. Az 1637. és 1641. évi egyetemes káptalanok gyalogos utazást írtak elő, és csak betegeknek engedték meg, hogy hajón vagy szármárháton utazzanak. Az egy napra szóló útiköltség is meglehetősen kevés volt, nem elég arra, hogy az utazó piarista egészségéről kellőképpen gondoskodjék és szerzetesi állapotának megfelelően mozogjon a világiak között. Az is csak növelte a nehézségeket, hogy VIII. Kelemen egy dekrétuma értelmében szerzetes a rendházon kívül nem mehetett sehova egyedül.⁴

A század végére világossá vált, hogy ezek a szabályok — főleg a gyalog utazás kötelezettsége — a gyakorlatban nem mindig alkalmazhatók. Az 1698-ban készített új, az addigiakat összefoglaló rendi szabályzat, a Joannes Foci generális által készített *Synopsis* ugyan nem,⁵ de az élet — a tényekből ítélve — túllépett rajtuk. Az újkor hajnalán élő emberek — még a szerzetesek — számára is egyre értékesebb lett az idő, ugyanakkor az immár Szicíliaiától Litvániáig terjeszkedő rend tartományai közötti kapcsolattartás igénye hosszabb és gyorsabb utazásokat igényelt,

¹ A tartományfőnöki utazások viszontagságainak érzékletes leírása: BALANYI György — BIRÓ Imre — BIRÓ Vencél — TOMEK Vince: *A magyar piarista rendtartomány története*. Bp. 1943. 81–82. Egy tartományfőnöki titkár beszámolója ugyanerről: KÁCSOR, Christianus: *Rationarium peregrinationis, ... P. Adolphus [Nemcsényi] a S. Benedicto... Sch. P. Praepositus per Hungariam et Transilvaniam Provincialis. 1751–1753*. (A Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Budapest [a továbbiakban: PKL], Archivum vetus, Fontes pro historia Provinciae concinnanda 23.)

² BALANYI — BIRÓ I. — BIRÓ V. — TOMEK: *i. m.* 112–113.

³ SÁNTHA György: *Maiora Ordinis Scholarum Piarum problemata in Capituli Generalibus annorum 1637 et 1641 agitata*. = *Ephemerides Calasactianae* (42.) 1973. 68. (A továbbiakban: SÁNTHA: *Problemata*.)

⁴ *Acta Capituli Generalis 1637*. = Archivum Scholarum Piarum XIII. 1954. 48. nr. 3.; *Acta Capituli Generalis 1641*. Uo. 61. nr. 4. 72. nr. 4.; SÁNTHA: *Problemata* 68–69.

⁵ *Synopsis Constitutionum Religionis Cleric. Regular. Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum*. Romae, 1698. 123. ad 176.

mint azt az alapító, Kalazanci Szt. József az 1630-as években elképzelte. Maga Foci generális is négyfogatú szekéren kelt útra 1695-ben, amikor az Alpokon túli rendtartományok vizitációjára indult.⁶

Az utazási nehézségek azonban nem tudták megakadályozni a magyarországi piaristákat a rend római központjával való személyes kapcsolattartásban, amely a rendi szabályzatok és gyakorlat által kialakított rendszeres római utazásokkal járt — egészen 1781-ig, amikor II. József *nexus*-rendelete nyomán több mint száz évre megszakadt minden kapcsolat.

A magyar piaristák római utazásainak céljai közül talán a legfontosabb a tanulás volt, noha az állandó újabb alapítások miatt örökös létszámhiánnyal küzdő magyar rendtartománynak az 1730-as évekig nem állt módjában, hogy növendékeit Rómába küldje. Jól példázza a helyzetet már az első magyarországi iskola megalapítása is 1666-ban Privigyén, ahová Frankovicz Pál rektor mellé a lengyel rendtartomány három Rómába indult növendéke közül hívtak vissza egyet, Hanacius Ferencet, mivel morvaországi lévén, „Slavicum eleganter et suaviter fundebat idioma.” Mivel Hanacius soha többet nem jutott el Rómába, egész életében mondogatta, hogy „Povero Francesco, Prividiae Romanesco!”⁷

Az első Rómában tanuló magyar piarista Bajthay Antal volt, aki a teológiát végezte ott 1736–1738 között. Őt követték pár év múlva Cörver Elek és testvére, János, Conrádi Norbert és a peregrinusként 1745-ben Itáliát bejáró Hulini Jónás, akik Rómából a „piarista felvilágosodásnak” nevezett újszerű filozófiai felfogást hozták magukkal.⁸ Miután itthon fontos rendi tisztségeket kaptak — a korán elhunyt Cörver Elek és Hulini kivételével mindannyiuk volt tartományfőnök — ők küldték ki az 1750-es években a „második római generációt”, Königsacker Józsefet (aki 1757-ben Firenzében és Pisában is járt), Paschgall Adolfot, Horányi Eleket, Keglevich Jánost, Schaffrath Lipótot, valamint Tomeján Sándort, aki azonban a többiekkel szemben nem teológiát, hanem építészetet hallgatott Rómában.⁹

A rendi szabályzat adott egy másik lehetőséget is arra, hogy magyar piaristák huzamosabban Rómában tartózkodjanak. A generális munkáját ugyanis négy asszisztens segítette, amely posztok egyikét a XVIII. század folyamán többször is magyarországi piarista töltötte be. Az első ilyen a szakolcai születésű szláv Frankovicz Pál volt, még a lengyel provincia tagjaként 1677–

⁶ TOSTI, Osvaldo: *Visitatio Generalis et Apostolica Provinciarum et Ultramontanarum in Germania et Polonia. 1695.* = Archivum Scholarum Piarum XXXVIII. 1995. 15. „in carpento quadrijugo”.

⁷ FRIEDREICH Endre: *Hanácius Ferencz élete.* Veszprém, 1906. 22.

⁸ BALANYI—BIRÓ I.—BIRÓ V.—TOMEK: *i. m.* 105–107.; GERENCSÉR István: *A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák.* = Regnum (5.) 1942–43. 339–342.; SÁNTHA György: *Influsso filosofico del P. Corsini in Ungheria.* = Recherche (42.) 1994. 203–206.; KOSÁRY Domokos: *L'influence de l'Italie sur l'éducation en Hongrie au milieu du XVIIIe siècle.* In: *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo.* Ed. Béla KÖPECZI et Péter SÁRKÖZY. Bp. 1982. 201–210.

⁹ A Rómában élt magyar piaristák adatai: *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum.* Ed. Stephanus LÉH. Bp. s. a. VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt Magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864.* Bp. 1941. 294–300. (Olaszországi magyar emlékek III.) csupán Bajthayról, Conrádiról és Horányiról tud. SÁRKÖZY Péter: *Et in Arcadia ego. (Magyarok és a XVIII. századi Itália.)* = ItK 1983. 245–246. rajtuk kívül még a Cörver testvéreket említi. (Ennek a tanulmánynak ez a része megjelent a szerző újabb tanulmányában is: *Magyarok Rómában. Róma szerepe a 18. századi magyar kulturális megújulásban.* In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon.* II. Szerk. BÉKÉSI Imre stb. Bp. — Szeged, 1993. 865–875.)

1683 között,¹⁰ majd már a magyar rendtartományból Dezericzky Ince (1742–1745),¹¹ Erdőss István (1746–1748), és a már említett Hulini Jónás (1767–1772) működtek, mint generális asszisztensek.

A huzamosabban Rómában tartózkodó piaristák nem hagytak maguk után útjegyzeteket. „Megülnek egy helyen, s bizony keveset írnak arról, amit éveken át látnak” – jellemezte ezt a magatartást Szauder József.¹² Ez alól egyedül Cörver János kivétel, azonban az ő szűkszavú itáliai naplórészlete nem tanulmányi éveiből, hanem 1750-ből származik, amikor Erdődy Kristófot kísérte európai (főként németországi) peregrinációján.¹³

Írtak viszont azok, akik számára a Rómába utazás egyszeri és ezért emlékezetre, följegyzésre méltó alkalom volt. Ilyen alkalom adódott azok számára, akik mint vocalis vehettek részt az egyetemes káptalanon. A rendi szabályok szerint ugyanis a rendi egyetemes káptalannak a generális, asszisztensei és a tartományfőnök mellett az egyes rendtartományok két-két választott képviselője, a vokálisok is résztvevői voltak. Több piarista számára ez jelentette az egyetlen lehetőséget, hogy legalább életében egyszer eljusson Rómába. Az alábbiakban két magyarországi vokális, Mösch Lukács és Rátay Egyed 1698-ban, illetve 1760-ban készült kéziratos útleírását mutatjuk be.

Mösch Lukács itineráriuma

Bár Mösch Lukács (1651–1701) a kiváló matematikus, irodalmár és szónok, a magyar piarista rendtartomány „alapítója” Mainzban született, Rzeszówban lépett 1668-ban a piarista rendbe, tanított Privigyén, Podolinban, Bajmócon, járt sokfelé Lengyelországban, Csehországban, Ausztriában, Litvániában és 1686-ban jelen volt Buda ostrománál is, Rómába csak egyszer, 1698-ban jutott el, mint a német rendtartomány vokálisa.¹⁴ Erről az útvjáról latin nyelvű följegyzéseket, itineráriumot is készített, *Iter Prividiae Romam a die 27. februarii ad 13 aprilis 1698*. (Utazás Privigyéből Rómába 1698. február 27-től április 13-ig), illetve *Reditus Roma Prividiam per Etruriam, Tyrolim etc.* (Visszatérés Rómából Privigyére Etrurián, Tirolon stb. keresztül) címmel a magyar tartományi levéltárnak abban a kötetében, amely többek között a rendtagok eltávozásait és visszaérkezéseit (adventus et discessus) rögzítette.¹⁵ Ilyen „eltávozási naplóval” az 1637. évi egyetemes káptalan egyik határozata szerint minden piarista rendtartománynak rendelkeznie kellett.

¹⁰ Vö. VERESS: *i. m.* 289.

¹¹ Hibás tehát Veress Endre állítása, mely szerint Dezericzky „tanulmányai kiegészítése végett” ment Rómába (VERESS: *i. m.* 295.), valamint Sárközy Péteré is, aki szerint „a magyar piarista rend épp azért választotta ki és küldte Rómába, hogy képviselje a magyar provinciát a Collegio Nazareno tanácsában.” (*Régi és új peregrináció... II.* 868.)

¹² SZAUDER József: *Kiss István utazó könyvetskéje Velencéről, 1766-ban*. In: Uő: *Olasz irodalom – magyar irodalom*. Bp. 1963. 437.

¹³ PKL, Archivum vetus, Manuscripta, For. 0–5/5. A napló Németországról részletesebben, a római, bolognai és velencei tartózkodásnak (ff. 40–41.) azonban főként csak anyagi vonatkozásairól ír.

¹⁴ Mösch Lukácsról: FRIEDREICH: *i. m.* 103–109.; KILIÁN István: *Házikáplán, tábori lelkész, tanár, hadmérnök. Emlékezés Moesch Lukácsra*. = Vigilia 1986. 582–588. Nyomatott műveiről az ismert magyar bibliográfiák mellett: PICANYOL, Leodegarius: *Rerum latinarum scriptores ex Ordine Scholarum Piarum*. Romae, 1956.

¹⁵ Mösch Lukács római itineráriuma: PKL, Fontes pro historia Provinciae comcinnanda 58., pars III. 11–26. A följegyzés létéről egyébként először Kilián István írt (KILIÁN: *i. h.* 584.), noha hivatkozása („a privigyei háztörténetben”) nem teljesen pontos.

A vokálisságra Mösch Lukácsot az 1697 szeptemberében Nikolsburgban megtartott káptalan választotta meg, amelyre a magyarországi piaristák számára meglehetősen kritikus helyzetben került sor. Az 1692. évi egyetemes káptalan ugyanis Joannes Foci generálisra bízta az addig a lengyel provinciához tartozó „magyar rendházaknak a német rendtartománnyal való egyesítését”,¹⁶ aki ezt úgy oldotta meg, hogy 1692. május 16-án a három rendházat (Privigye, Breznóbánya és Pozsonyszentgyörgy) közvetlenül a generálisnak alárendelt commissariusban egyesítette és ennek élére Mösch Lukácsot commissarius generalisszá nevezte ki.¹⁷

A magyarországi piaristák úgy gondolták, hogy ezzel gyakorlatilag létrejött önálló rendtartományuk: Mösch például elkészítette a provincia bélyegzőjét, fölállította a tartományi levéltárat. A függetlenség azonban csak átmeneti volt. Rendi szervezeti okok miatt ugyanis Foci generális a magyar rendházakból 1695. március 26-án a német rendtartományhoz tartozó viceprovinciát alakított és Mösch Lukácsot ezúttal viceprovinciálissá nevezte ki. Az addigi magyar tartományi bélyegzőn a „PROV: HUNG:” elé egy „V” betűt kellett vésetni, a privigyei házi káptalan pedig 1697-ben hat pontból álló listán terjesztette kívánságait a német tartományi káptalan elé.¹⁸

A nikolsburgi tartományi káptalan – amelyen Mösch mellett Berzeviczy Valérián vokális vett részt¹⁹ – a magyarországiak kéréseit elfogadta, sőt azt a gesztust is megtette, hogy az egyetemes káptalanra Placidus Fayer horni házfőnök mellett Mösch Lukácsot választotta vokálisnak. (Ennek lehetőségét egyébként a viceprovinciák jogi helyzetét megállapító generálisi dekrétum külön kiemelte.²⁰) Így egyrészt a magyarországi piaristák nem maradtak képviselő nélkül az egyetemes káptalanon, másrészt ő lett a magyar viceprovinciából az első, aki eljutott Rómába.²¹

Az *Iter* tanúsága szerint Mösch 1698. február 27-én délután, magas hóban indult el Privigyről Edmundus Eder rendtársával, aki valószínűleg Szentgyörgyig tartott vele. Március 2-án Nagyszombatba értek, ahol csatlakozott hozzájuk a szintén Rómába készülő Révay Adalbert vágújhelyi prépost és széplaki apát is. Ezt onnan tudjuk, hogy Révay erről levélben értesítette Sennyei Lászlót, a bécsi jezsuita rendház (domus professionis) elöljáróját.²² Másnap, március 3-án érkeztek meg a szentgyörgyi piarista rendházba, ahonnan Möscht a házfőnök, Bajar András (később utódja a viceprovinciálisságban) kísérte Nikolsburgig. Szentgyörgyről Pozsonyba térve

¹⁶ *Acta Capituli Generalis 1692.* = Archivum Scholarum Piarum IV. 1939. 34.

¹⁷ SÁNTHA, Georgius: *P. Joannes Foci a S. Petro, octavus Scholarum Piarum Praepositus Generalis.* = Ephemerides Calasanctianae (32.) 1963. 306. n. 268. (A továbbiakban: SÁNTHA: *Foci.*)

¹⁸ Az átvésett bélyegző lenyomatai: PKL, Domus Prividensis [V 113/16a.]. A hat pont: FRIEDREICH: *i. m.* 106–107.

¹⁹ PKL, Fontes pro historia Provinciae concinnanda 58., pars III. 11.

²⁰ SÁNTHA: *Foci* 305.

²¹ A lengyel rendtartományhoz tartozás idején több Magyarországon működő vagy magyarországi születésű piarista vett részt az egyetemes káptalanokon, így Giovanni Domenico Franco podolini házfőnök 1659-ben, a podolini születésű Krausz Mihály 1671-ben, 1677-ben és 1686-ban is, a fentebb említett Frankovicz Pál pedig 1665-ben, 1677-ben és 1683-ban.

²² Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: EK Ms.) Ab 121. (*Diarium rectoratus Tyrnaviensis soc. Jesu p. Ladislai Sennyei Tyrnaviae, anno 1686., quo Buda recepta – 1702.*) f. 80r. „Accepi literas Tyrnavia, quod Adalbertus Revay 2da martii abiverit Tyrnavia Romam versus cum Patribus Piarum Scholarum.” (Megjegyzendő, hogy az idézett kéziratnak a katalógusban szereplő címe nem fed teljesen tartalmát, Sennyei 1686-tól haláláig, 1702-ig vezette naplóját, 1691-ig Nagyszombatban, 1691–1695 között Grazban, 1695–1699 között Bécsben, majd ismét Nagyszombatban (vö. LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu.* Pars III. Romae, 1988.)

meglátogatták jötevőiket, a privigei piarista kollégiumot alapító Pálffy családot, majd tovább indulva a Pálffyak malackai kastélyában megszállva értek március 7-én este Nikolsburgba.

Március 9-én Mösch, Révay és Josephus Bruckner német tartományfőnök együtt indult Nikolsburgból Bécsbe, ahol csatlakozott hozzájuk Placidus Fayer horni házfőnök, a másik vokális is. A három piarista saját rendházukban, Révay pedig valószínűleg Sennyei Lászlónál szállt meg, aki már háromszor is járt Rómában. Amikor március 12-én Révay elbúcsúzott Sennyeitől,²³ a jezsuita jótanácsokkal bizonyosan ellátta a prépostot, de az sem kizárt, hogy még római útja-iról készült kéziratát is odaadta. Ez lehet az egyik magyarázat arra, hogyan került a Sennyei-útinapló mai őrzési helyére, a római Biblioteca Nazionaleba.²⁴

A négy pap március 13-án Landkutschében kelt útra Itália felé a szokásos útvonalon.²⁵ Március 21-én értek Villachba, ahol a bécsi kocsit elbocsátották és egy stájer szekeret béreltek, amely a helyenként három emberrnyi magas hóval borított tarvisiói hágón keresztül egészen az itáliai tengerpartig, Portugruaróig vitte őket. Itt tengerre szálltak és másfél napos hajózással, március 29-én, nagypénteken hajnali háromkor értek Velencébe, a Fehér Oroszlán fogadóba, amely már akkor is „híres nagy vendégfogadó” volt a „Rialto nagy utcában”, amikor 1665-ben Bethlen Miklós szállott benne.²⁶ Hogy Velencében Mösch mit látott, csak sejtethetjük, mivel az itineráriumba nem a látottakat, hanem Velence rövid statisztikáját jegyezte be. A húsvétot mindenesetre itt töltötték, majd hétfőn reggel továbbhajóztak a Brenta folyón Páduába. Innen újból szekérrel Ferrarán és Ravennán keresztül utaztak Cesenába, ahol — útjuk során Bécs óta először — piarista rendházban szállhattak meg. Cesenától az Adriai tengerparton haladtak tovább. Április 7-én délben értek az anconai piarista rendházba, de még aznap este továbbmentek Loretóba, a barokk kor egyik legnevezetesebb zarándokhelyére, amelyet az Itáliában járó magyarok közül is sokan útba ejtettek, sőt a kultuszt haza is vitték. Mösch Lukács például útja során a malackai kastélyban már láthatott egy loretoi kápolnát.²⁷ Április 8-án a délelőtti a kegyhelyen töltötték, megnézték a Santa Casát, amelyről az *Iterben* szokatlanul részletes leírás olvasható. Délután az utazók az Appennineken keresztül nyugatnak vették útjukat, Folignónál rátértek a Via Flaminíára, amelyen április 15-én Rómába értek.

Római tartózkodásáról Mösch Lukács sajnos nem írt az itineráriumban, pedig mivel a káptalan csak 25-én kezdődött, még kilenc napja volt körülnézni a városban. A káptalan két legfontosabb eseménye az új rendi szabályzat, a *Synopsis* ideiglenes elfogadása²⁸ és a generálisválasztás volt. Utóbbira május 2-án került sor, ahol Mösch Lukácsot a választást lebonyolító káptalani titkár kisegítőjének (adiunctus secretarii capituli) választották. Mindhárom szavazásnál Benedictus Germano asszisztens 15, Joannes Foci pedig 13 szavazatot kapott, a többi kettő másik két káptalani tagra esett. Ezért mind Foci, mind Germano visszalépett, de visszalépésüket a káptalan nem fogadta el. Ezért Alexandro Falconieri, a rend bíboros protektora és a káptalan elnöke a pápa elé vitte az ügyet, aki elrendelte Foci generális megerősítését újabb hat évre. Az ezt tartalmazó *Religionis zelus*-kezdetű bréve május 7-én jelent meg és rögtön fölolvasták a káptalan előtt.²⁹ A magyar viceprovincia ügyéről a május 14-ig tartó káptalanon nem volt szó.

²³ EK Ms. Ab 121. f. 80r. „Valedixit mihi Adalbertus Revay erat abiturus.”

²⁴ Jelzete: Biblioteca Nazionale, Fondo Gesuitico, No. 1635. „vörös száma”: 3764. Fel-tételezésünk egyébként egybehang a kéziratot közlő Iványi Béla magyarázatával. (IVÁNYI Béla: *Báró Sennyei László nagyszombati rector római utazásai*. 1687., 1693., 1696. Bp. 1929.)

²⁵ EK Ms. Ab. 121. f. 80r. „Revay abivit Romam.”

²⁶ *Bethlen Miklós önéletírása*. Sajtó alá rendezte V. WINDISCH Éva. Bp. 1955. I. 208.

²⁷ BALINT Sándor — BARNA Gábor: *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Bp. 1994. 34–35, 98–99.

²⁸ *Acta Capituli Generalis anno 1698 celebrati*. = Archivum Scholarum Piarum V. 1940. 6.

²⁹ Uo. 8–11.; SÁNTHA: *Foci* 357.

A káptalan végeztével az atyák nem széledtek szét rögtön. Mösch Lukács például följegyezte, hogy május 20-án kihallgatáson volt XII. Ince pápánál, majd május 22-én indult haza, ám ezúttal Sienán és Firenzén keresztül Tirol felé. Útitársai most is Placidus Fayer és a káptalanon generális asszisztenssé választott Josephus Bruckner voltak, valamint Joannes Mudron, aki 1695-től 1698-ig lengyel tartományfőnök volt, de ezeltartó Rómában tartózkodott és most a generális Privigyére rendelte. A négy piarista szekere 26-án ért Sienába, ahol a Dómban „csodálatos, művészien kirakott márvány padlózat van, amely az Őszövetség jelenetét ábrázolja, ... a templom közepe táján pedig egy drága könyvtár, amelyben mindenekelőtt hatalmas kéziratok antefonálék vannak” — írta le Mösch Lukács a Libreria Piccolominit. Május 27-én este értek a káptalani atyák Firenzébe, ahol ismét rendjük házában szállhattak meg. Valószínűleg az is az ottani rendtársaknak volt köszönhető, hogy másnap a nagyhercegnél voltak audiencián, majd sorra nézték a város templomait és látnivalóit, amelyek közül Mösch feljegyzésében a hercegi kincstárat, a Campanile di Giotto, és a San Lorenzóban található, „legköltésesebb” Medici-mauzóleumot emelte ki. Az utóbbiban — csakúgy, mint a többi XVII. századi magyarországi utazót: Bethlen Mihályt, Sennyei Lászlót, Batthyány Kristófot — valószínűleg nem a Michelangelo alkotta Sagrestia Nuova, hanem inkább a század elején épített, különböző színű márványokkal díszített, valóban méregdrága Cappella dei Principi ragadta meg.³⁰ Május 29-én az utazók részt vettek a firenzei úrnapi körmeneten és csak este indultak tovább Bolognába, ahol június 1-jén egy délelőttöt töltöttek a város látnivalóival. Látták az egyetemet, Szent Domonkos sírját, „a ferdén faragott tornyokat, a dóm előtt álló koldusok sorát és sok szerzetest”.

Bolognából nem a szokásos, Ferrarán és Padován keresztül vezető úton mentek tovább Trient felé, mert az mocsaras és vizes volt, hanem a Mantova és Verona felé, ahol csak néhol sáros utak és Mösch számára szokatlanul „nagy hőség” várták őket. Verona után átkeltek a velencei — tirol határon és az Adige folyó völgyében haladtak „igen magas hegyek között, de termékeny völgyben”, „rengeteg szőlő között” Trienten és Bozenen keresztül. Június 8-án átkeltek a Brenner-hágón, másnap pedig Innsbruckban időztek egy keveset. Onnan az Inn völgyében utaztak tovább hideg, esős időben. Átvágtak Bajorországon, majd Linznél érték el a Dunát június 15-én. Innen két napot hajóztak a megáradt folyón Kremsig. Június 18-án értek a horni piaristákhoz. Hornból június 23-án indultak tovább, de már Placidus Fayer nélkül, aki két clessát (könnyű, kétszemélyes kocsi) és Leopold atya személyében egy vezetőt bocsátott az utazók rendelkezésére. Június 25-én értek Nikolsburgba, ahonnan Mösch Lukácsot és Johannes Mudront egy Nikolsburgban teológiát tanuló, a magyar viceprovinciához tartozó, ringelsdorfi születésű, piarista, Czervenka Ignác kísérte tovább Bruckner provinciális saját utazószekerével. Ringelsdorf után, a Morva folyónál a szekér visszafordult, Möschék pedig átkeltek a nyilván megáradt folyón és mocsarain, majd estére Malackára értek. Itt Bajar Andrással találkoztak, aki azután Pozsonyba, Szentgyörgyre, majd Privigyére szállította őket.

Mösch Lukács *Iterje és Reditusa* semmiképpen nem irodalmi alkotás, sokkal inkább földrajzi-statisztikai. Alkalmi naplónak vagy vázlatnak biztosan nem nevezhető, hiszen a foliás kötetet, amelybe íródott, nem vihette magával az útra. Vázlatos, útközben tett feljegyzései ugyan lehetnek, de azoknak a részeknek, amelyekből erre következtethetnénk, valamely korabeli nyomtatott földrajzi munka vagy *guida* is lehetett a forrása. Műfajilag az ókori értelemben vett itinerariumhoz áll legközelebb, amely az útvonal szűkszavú térképet helyettesítő leírása volt, az állomások felsorolásával és amelynek a XVI–XVIII. században is volt hagyománya, főként a

³⁰ Vö. BÁN Imre: *Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség*. In: *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Szerk. BENDA Kálmán. Bp. 1980. 240.; KOVÁCS Sándor Iván: *A régi magyar utazási irodalom az európai utazásméleleti művek tükrében*. In: Uő: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*. Bp. 1988. 183.

szervezett postaforgalom megindulása után, amikor ilyen itineráriumok (*Kursbücher, road-books*) nyomtatásban is megjelentek.³¹

Az ismert magyarországi kéziratok utóiratok között az *Iter-Reditus* legközelebbi műfaji társai a nagyszombati Martin Brenner 1552-ben készült *Odoeporicumja*³² és Ladányi Zsigmond ferences tartományfőnök 1731. évi utóírása,³³ amelyek mind egy-egy itáliai útról, még hozzá annak végigjárt szakaszáról szólnak, tömör szűkszavúsággal. Mösch leírásáról is el lehet mondani ugyanazt, amit Kovács Sándor Iván állapított meg a Brenner-naplóról: „Egy-egy városra, látnivalóra alig áldoz néhány sornál többet, mégis a lényegét ragadja meg.”³⁴ A Ladányi-itineráriumra ez nem igaz, hiszen az látnivalókról nem ír, készítésének célját tekintve viszont jobban hasonlít az *Iter-Reditusra*. Ladányi ugyanis azt írja bevezetőjében: „az egész utazást az utódaim tájékoztatására... foglalom jegyzőkönyvbe”. A ferences útinaplókat — még ha bővebbek is, mint Ladányié — elsősorban a rendi előljárók készítették saját utódaik tájékoztatására. Céljuk a használhatóság volt és inkább az e szempontból fontos információkat tartalmazták, mint a városok, műalkotások és ereklyék leírását.³⁵

Az utódok tájékoztatása végett írhatta le Mösch Lukács is útját a tartományi levéltár egyik kötetében. Statisztikát, elszámolást akart készíteni a megtett útról, ezért sorolta föl katalógusszerűen az érintett fontosabb városokat, állomáshelyeket és ezek távolságát mérföldben, utóbbiakat minden lap alján és az itinerárium végén gondosan összegezve. Statisztikus hajlamánál fogva, a teljesség kedvéért többször olyan útvonalakat is leírt, amelyek nem mentek, de mehettek volna. („Via communis Ferraria Cesenam est sequens... Sed alia via ivimus.”) Az itinerárium végén pedig összefoglalta az utazásra költött összegeket, majd egy egész oldalas összeállítást adott a különböző birodalmi és itáliai pénznemekről.

Ebben a mérföld-katalógusban szerepelnek Mösch további feljegyzései, amelyekkel egy-két szóban, néha egy-két mondatban bemutatja a szóbanforgó tájakat, városokat. Ezek azonban inkább csak mellékes jegyzetek, amelyek pontosítani igyekeznek a szűkszavú leírást. Például magáról Rómáról, amelynek megismerésére pedig elég ideje lehetett, egy sort sem írt.

Főleg ebben tér el az említett, csak a bejárt útról beszámoló itineráriumoktól a műfaj egy másik darabja, az utazás során már feltűnt Sennyei László utóírása három római útvjáról (1687., 1693., 1696.), amelyek végére egy Róma látnivalóit összefoglaló „függelék” is illesztett.³⁶ Ha feltételezésünk igaz, akkor Mösch még olvashatta is ezt a kéziratot, amelyet Révay Adalbert vitt Rómába. Mindenesetre tény, hogy Sennyei és Mösch Lukács utóírásai között nagy a hasonlóság. Mindkettőjük följegyzéseiben szerepelnek a megtett mérföldek, a kiadások, sőt az itáliai

³¹ STAGL, Justin: *Die Apodemik oder „Reisekunst“ als Methodik der Sozialforschung vom Humanismus bis zur Aufklärung*. In: *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit vornemlich im 16–18. Jh.* Hrsg. von Mohammed RASSEM—Justin STAGL. Paderborn—München—Zürich, 1980. 137., (Quellen und Abhandlungen zu Geschichte der Staatsbeschreibung und Statistik. 1.) HOLL Béla: *Pécsváradi Gábor és műve*. In: PÉCSVÁRADI GÁBOR: *Jeruzsálemi utazás*. Bp. 1983. 19.

³² Közölte: VERESS: *i. m.* 478–483., valamint *Magyar utazási irodalom. 15–18. század*. Szerk.: KOVÁCS Sándor Iván—MONOK István. Bp. 1990. 169–176. (KULCSÁR Péter fordításában.)

³³ Közölte: KOVÁCS Béla: *Eger—Róma itinerarium 1731-ből.* = *Archivum* (9.) 1979. 100–107.

³⁴ KOVÁCS S. I.: *i. h.* 172.

³⁵ SZELESTEI N. László: *Magyarországi ferences tartományfőnökök külföldi útjai a XVII–XVIII. században*. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. II. Szerk. BÉKÉSI Imre stb. Bp.—Szeged, 1993. 902.

³⁶ IVÁNYI: *i. m.*

pénzek értékéről készült összefoglalás is. Még útiköltségeiket is összehasonlíthatjuk: Sennyeinek 1687-ben 385, Möschéknek 1698-ban 395 aranyába került a Bécestől Rómaig tartó utazás.³⁷

Az *Iter-Reditus* városrajzai sok műalkotást sorolnak föl, — ennek nyomait például a fentebb már idézett sienai és firenzei feljegyzésekből láthattuk — de a szerző általában nem találta fontosnak ezek különös részletezését. Az efféle feljegyzések egy része *guida*-ízű, könyvből vett adat (például a Velence hídjairól, szigeteiről, templomairól, kórházairól szóló számok vagy maguk a megtett távolságok,³⁸ más része láthatólag saját élményeken alapul. Azonban mindkét kategóriánál hiába keressük a műalkotások esztétikai szempontú leírását vagy akár a művészek megemlégtetését. Mösch — mint a kor emberei általában — a műalkotásokat elsősorban nem művészi alkotásként, hanem kultusztárgyként szemlélte.³⁹ Számára például a Riminiben található, római kori Ponte di Tiberio nem építőinek mérnöki tudása miatt volt nevezetes, hanem azért, mert Szt. Antal állítólag erről prédikált a halaknak. A karintiai Ossiach románkori monostoráról pedig szintén a hozzáfűződő legenda miatt ejtett szót. Ott található ugyanis annak a II. Boleszláv lengyel királynak sírja, aki a XI. században egyszerű bűnbánóként, ismeretlenül vezekelte le, hogy megölte Szt. Szaniszló krakkói püspököt. Nem meglepő, hogy Mösch Lukács, a Lengyelországban tanult irodalmár, aki 1693-ban megjelent *Vita Poeticájában* két fejezetet is szentelt az epitáfium-írásnak, Boleszló király sírversét is beillesztette szűkszavú följegyzései közé.⁴⁰

A művészeti emlékekkel egyformán — ha nem jobban — érdekelte a gazdaságföldrajz. Pontosan följegyezte például mettől meddig látott Itáliában szőlőket, leírta, hogy Mantova környékén rengeteg az eperfa „selyem előállításához, amelyet Európa különböző városaiba szállítanak”, hogy a tiroli Hallban ezüstöt, rezet, ólmot és vasat bányásznak, vagy hogy a bajorországi Reichenhallban sőt fűznek ki a szomszédos hegyek vizéből, amelyet csatornákon vezetnek a hatalmas edényekbe.

Szívesen és viszonylag részletesen ír a határátkelési és útlevelügyekről is. Följegyzi hogyan kell az utazóknak Bécsben a magisztrátustól egészségügyi bizonylatot (*fides sanitatis*) kieszközölniük és bemutatniuk a velencei határon, Pontebbában, ahol „a Fella folyó elválasztja egymástól Itáliát és Németországot és a városnak a folyón innen fekvő egyik fele a németet, a másik fele az olasz nyelvet használja”.

Az útvonal, amelyet Mösch Lukács és társai négy hónap alatt bejártak, tipikusnak nevezhető. Figyelemre méltó például, hogy ugyanezt az útvonalat választotta nemcsak — mint alább szó lesz róla — a piarista Rátay Egyed, hanem sok más magyarországi utazó is. Úgy látszik, hogy a Velence — Bologna — Loreto — Róma — Siena — Firenze — Bologna — Innsbruck útvonal — kisebb-nagyobb változtatásokkal — általános utazási séma lehetett a XVII–XVIII. századi közép-európai Róma-utazók között. Erre utazott Martin Brenner 1552-ben egy nápolyi kitérővel (utazását csak Padovától Padováig írta le), Nádasdy Ferenc 1665-ben⁴¹ és Sennyei László

³⁷ IVÁNYI: *i. m.* 28.

³⁸ A távolságok forrása lehetett akármely nyomtatott itinerárium (Vö. STAGL: *i. h.* 155. n. 72.), de egy részük még magyarországi szerző könyvében is megtalálható: FRÖLICH Dávid: *Bibliotheca sey Cynosura peregrinantium*. Pars I–II. Ulm, 1643–44. (RMK III. 1628.) Lásd az „Index viarum duplex” (pars II., liber 4.) című fejezetet.

³⁹ BARNA Gábor: *Magyar zarándokok Európában. A római szentévi búcsúk és Magyarország. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. II. Szerk. BÉKÉSI Imre stb. Bp. — Szeged, 1993. 674–675.

⁴⁰ MÖSCH, Lucas a S. Edmundo: *Vita poetica per omnes aetatum gradus deducta sive poesis tota vitalis, docens, canens, & ludens*. Tyrnaviae, 1693. (RMK II. 1750.) Vö. BÁN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVII. században*. Bp. 1977. 76.

⁴¹ MARCZALI Henrik: *Bezerédi Zsigmond naplója Nádasdy Ferenc római utazásáról*. = Történelmi Tár 1883. 348–358., valamint *Magyar utazási irodalom. 15–18. század*. Szerk.: KOVÁCS Sándor Iván — MONOK István. Bp. 1990. 478–489.

első római útján, 1687-ben. Fordítva, de ugyanezen az úton járták meg Itáliát 1694-ben Bethlen Mihály⁴² és 1731-ben Ladányi Zsigmond is.

Rátay Egyed útinaplója

A magyarországi piaristák 1721-től már nem a német birodalmi területekkel alkottak közös rendtartományt, hanem önálló provinciájuk létesült az immár a töröktől visszafoglalt országban. 1695 és 1721 között Mösch Lukács volt az egyetlen magyarországi piarista, akit a német rendtartományból vokálisnak választottak, ám ezután a magyar tartományfőnök és két magyar vokális is részt vehetett a római egyetemes káptalanokon. A vokálisok mindig a legtekintélyesebb házak (Nyitra, Privigyé, Debrecen) előjárói és a legtudósabb rendtagok (Erdöss István, Bajthay Antal) közül kerültek ki. Így volt ez 1759-ben is, amikor a Nyitrán tartott VIII. tartományi káptalan október 3-án Cörver János provinciális mellé Orosz Zsigmond debreceni és Rátay Egyed váci házfőnököket választotta vokálissá.⁴³

Rátay Egyed az 1760 márciusától júniusáig tartó római utazásról *Diarium itineris Romani P. AE. 1760.* (E. atya római utazásának naplója 1760.) címmel latin nyelvű útinaplót is készített egy kisalakú, vékony, fatáblás füzetbe.⁴⁴ A kézirat belső címlapjának hátán egy későbbi, ismeretlen kéz oldotta föl a „P. AE.”-rövidítést és jegyezte föl az utazás résztvevőit: „a Szentháromságról nevezett Rátay Egyed atya, váci házfőnök, vokális az egyetemes káptalanra [utazása], az Órangyalról nevezett Orosz Zsigmond atyával, debreceni házfőnökkel és Isten Anyjáról nevezett Cörver János tartományfőnökkel.”

A *Diarium* szerzője Szegeden született 1716. október 20-án és János névre keresztelték. Szerzetesi nevét 1730. november 5-én vette föl, amikor Privigyén belépett a piarista rendbe, ahol 1732. november 5-én tett fogadalmat. 1733-ban Nyitrán, 1734-ben Szegeden tanította a principiat, majd filozófiát tanult 1735 és 1736 között Nyitrán és Nagykárolyban. Ezután néhány évet Pesten és Nyitrán tanított, majd megkezdte teológiai tanulmányait, amelyet szintén több helyen: Vácon, Szegeden és Nyitrán végzett. 1740-ben szentelték pappá. Tanári pályájának további állomásai Beszterce, Kecskemét, Debrecen, Nyitra, Veszprém, Szeged és ismét Beszterce voltak. 1741–1743 között a Schmedegh, majd a Balassa családnál volt házinevelő, 1752-ben pedig a veszprémi világi kasszinárius regense volt. 1758-ban Cörver János provinciális mellett lett rendfőnöki titkár, majd 1759-ben Vácra került házfőnöknek. Váci házfőnöksége után 1761 és 1767 között szülővárosában, Szegeden töltötte be ugyanezt a tisztséget, majd 1767-ben Pesten (ahol egyben tartományi consultor is volt). Itt halt meg 55 éves korában, 1771. május 4-én.⁴⁵ Irodalmi alkotásokat nem ismerünk tőle: egyetlen fennmaradt kéziratán, a *Diariumon* kívül csupán egy iskoladrámájáról tudunk, amelyet még fiatal tanár korában adott elő Pesten, 1737-ben, Grassalkovich Antal tiszteletére *Immoderatus furoris impetus* címmel.⁴⁶

Rátay Egyed szerzetesi életét tíz rendházban élte le, méghozzá úgy, hogy a legtöbb helyen többször is megfordult. Számára tehát az utazás megszokott – tartományfőnöki titkár korában

⁴² Bethlen Mihály útinaplója [1691–1695]. Szerk. JANKOVICS József–KULCSÁR Péter. Bp. 1981.

⁴³ PKL, Archivum vetus, Capitula provincialia, liber 1. 173.

⁴⁴ PKL, Archivum vetus, Manuscripta, For. 5/62. A kézirat létéről először Kovács Sándor Iván adott hírt: „egyelőre nem láthattuk, csak lelőhelyét sikerült tisztázni”. (KOVÁCS S. I.: i. h. 169.)

⁴⁵ Rátay Egyed életrajzi adatai: *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum*. Ed. Stephanus LÉH. Bp. s. a.

⁴⁶ KILIÁN István (szerk.): *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*. Bp. 1994. 482.

mindennapos, egyébként évről évre ismétlődő — esemény lehetett, ám Magyarországon kívül 1760-ig valószínűleg nem járt.

Egyik útítársa, Cörver János viszont — mint már említettük — többször is volt Itáliában, amely természetesen műveltségében és olvasmányaiban is tükröződött. 1756-ban készült *Catalogus Librorum Selectorum* című könyvjegyzékének⁴⁷ „Pro Geographica” című fejezetében a túlnyomórészt francia utazási, sőt utazáselméleti irodalom között Itáliáról szóló könyvek is találhatóak: így a XVIII. század első fele népszerű útikönyvének, Maximilien Misson itáliai útleveléinek 1743-as párizsi kiadása,⁴⁸ a jezsuita Alessandro Donatus *Roma vetus ac recens*⁴⁹ és egy 1741-ben kiadott, többek között Piranesi-metszetekkel illusztrált kétkötetes olasz nyelvű római guida, amely — Cörver tulajdonosi bejegyzésével — ma is megtalálható a piaristák budapesti könyvtárában.⁵⁰ Ezeket Cörver valószínűleg még római diákévei alatt szerezhette be.

Rátay másik útítársa, Orosz Zsigmond, viszont többek között olaszországi „képes albumokat” gyűjtött. A piaristák budapesti könyvtárában legalább kettő, nagy, metszeteket tartalmazó kötet őrzi az ő tulajdonosi bejegyzését: egy 1699-ben Rómában kiadott *Romanae magnitudinis monumenta quae urbem illam orbis dominam velut redivivam exhibent posteritati*⁵¹ és egy 1768-as évszámot viselő *Antichitta di Pozzuoli* című.⁵² Utóbbit a bejegyzés szerint 1772-ben, Nápolyban vásárolta. E szerint Orosz az 1772. évi egyetemes káptalant, amelyen már mint tartományfőnök vett részt, egy itáliai körúttal kapcsolta össze.

Bár a *Diarium*ból idézett bejegyzés nem említette az utazók között, mégis Rátay egy megjegyzéséből arra következtethetünk, hogy Rómába menet Narniig velük tartott negyedikként a fiatal Keglevics János is, aki 1760–1761 között teológiai tanulmányokat folytatott Rómában.

Rátay Egyed *Diariuma* 1760. március 20-án kezdődik, amikor a négy piarista Bécsből útnak indult. Útvonaluk szinte végig megegyezett azzal, amelyen 62 évvel azelőtt Mösch Lukácsék utaztak. 28-án estére értek Tarvisióba, innen azonban nem Portogruaro felé, hanem a venetói síkság mellékútjain Mestre felé mentek Velencébe. (Venzonében olasz vezetőt kellett fogadniuk, mert a szekeresük nem ismerte az utat.) Április 1-jén reggel, nagyhét keddjén mentek be Velencébe, ahol azonban nem a muranói piaristáknál, hanem a Canal Grande melletti, „ad Angelum Tromba” címzett fogadóban szálltak meg. Az itt töltött egy hét alatt persze többször is kilátogattak Muranóba, ahol Paulus Vilibaldi és Petrus Paulus Camilla fogadták őket. Ők mutatták meg a magyar rendtársaknak a muranói üvegmanufaktúrákat és az Arzenált, de talán a város többi részén is kalauzolták őket. Feltűnő, hogy Rátayék nem csak a velencei templomokat járták végig (mint például a szentföldi zarándokként 1766-ban itt járó ferences Kiss István,⁵³ hanem a legtöbb helyen a kolostorok legszebb termeit: könyvtárait, ebédlőit is meg-

⁴⁷ PKL, Archivum vetus, Manuscripta, For. 0–5./40.

⁴⁸ *Voyage d'Italie par Misson*. Paris, 1743. 12°. v. 4. A Magyar Piarista Rendtartomány Központi Könyvtárában (a továbbiakban: PKK) a kötetet nem találtuk, csupán egy másik, 1691. évi hágai kiadását (PKK, 137/6/4a–b). Vö. STAGL: *i. h.* 151. n. 45.

⁴⁹ *Alexandri Donati Roma Vetus et Nova*. A PKK-ban nem találtuk, azonban Cörvernek minden bizonnyal az 1738. évi kiadás volt meg: DONATO, Alessandro: *Roma vetus ac recens utriusque aedificiis ad eruditam cognitionem expositis*. Romae, 1738. Vö. SCHUDT, Ludwig: *Le guide di Roma. Materialien zu einer Geschichte der römischen Topographie*. Wien–Augsburg, 1930. nr. 746.

⁵⁰ *Roma Antica e Moderna. Roma antica distinta per regioni, secondo l'esempio di Sesto Rufo, Vittore, e Nardini*. Tomo primo. — *Roma moderna distinta per rioni, e cavata dal Panvino, Pancirolo, Nardini, e altri Autori*. Tomo secondo. Roma, 1741. (PKK, 138/2/3–4.) Vö. SCHUDT: *i. m.* nr. 225–226.

⁵¹ PKK, 128/8/10.

⁵² PKK, 128/8/5.

⁵³ Kiss István: *Jeruzsálemi utazás*. Kiad. PÁSZTOR Lajos. Róma, 1958. 55–67.

mutatták nekik. Rátay külön megemlékezik a domonkosok (Gesuati-templom és SS. Giovanni e Paolo), a bencések (S. Giorgio), a szomaszkok (S. Maria della Salute) kolostorai, valamint a Foscari-palota „nagyszerű” könyvtáiról.⁵⁴ Részt vettek a látványos nagyheti szertartásokon és — más utazókhöz (például Kiss Istvánhoz) hasonlóan — ellátogattak a híres velencei árvaházak hangversenyeire. Az Ospedale degli Incurabiliben kedden egy concertus musicust és egy Misererét és, a Pietában pedig szerdán szintén Misererét hallgattak. Húsvétvasárnap Muranóban miséztek rendtársaiknál, majd hétfőn — csakúgy, mint Mösch Lukácsék — a Brenta folyón hajózva indultak tovább Padovába, ahova a két muranói atya is elkísérte őket.

Padova után „a pestihez hasonló” hajóhídon keltek át az Adige folyón, majd kikerülték Ferrarát, Bolognában viszont másfél napot időztek. Itt Rátay főként az egyetemi gyűjteményről és a domonkosok kolostoráról írt. Április 13-án értek a cesenai piaristákhoz, majd 16-án Anconába. (Közben Riminiben utolérte őket a szintén a káptalanra igyekvő Guido Nicht cseh tartományfőnök.) Anconában csupán Rátay és Orosz vették a fáradságot, hogy fölgyalogoljanak a piarista rendházhoz, amelynek „refektóriumá nyomorúságos, de temploma jó”. A délutánt azonban már a Rátay által is részletesen leírt Loretóban töltötték az utazók, ahonnan másnap indultak tovább. Április 20-án a narni piarista rendházban szálltak meg, majd 22-én érkeztek Rómába.

Mivel a káptalan csak 25-én kezdődött, Rátayéknak volt néhány napjuk körülnézni a városban, de a naplóból és a káptalan jegyzőkönyvéből⁵⁵ az is kiderül, hogy az ülések nem foglalták le a káptalani atyák minden idejét. Rátay a híresebb templomok mellett eljutott még a viszonylag távoli Tre Fontane-apátságba és fölmászott a Szt. Péter-bazilika kupolájába is. Járt a pápák vatikáni és quirinalisi palotájában (utóbbi kertjében „sofkéle vízi szerkezet van, mint szökőkútak és vízzel hajtott orgona”), Alexander Albani bíboros villájában és a Barberiniek palotájában. A Barberini családnál volt ugyanis könyvtáros és nevelő 1741 — 1744 között Bajthay Antal.⁵⁶ Ebből az időből nyilván Cörver János is bejáratos volt a palotába.

A káptalan legfontosabb eseménye 1760-ban is a generálisválasztás volt. Eduardus Corsini utódjául május 2-án második szavazásra Josephus Maria Giuria generális asszisztent választották meg. Szintén jelentős határozata volt a káptalannak május 7-én az, amely rendezte a generális asszisztensek megválasztásának kérdését.⁵⁷ Ezentúl a négy asszisztens közül egyet adott a római, egyet-egyet pedig az itáliai, a hispániai és az Alpokon túli rendtartományok körforgás szerint.⁵⁸ Május 13-án XIII. Kelemen pápa fogadta a káptalani atyákat, ahol a rendalapító Kalazanci József közeli szenttéavatását is megemlégtette.⁵⁹

Rómából Rátay Egyed május 23-án indult hazafelé Antonius Huber osztrák provinciálissal, Donatus Hoffman osztrák vokálissal és a „fiatal Stupan”-nal, akit Mária Terézia hivatalnokának,

⁵⁴ Érdemes itt idézni azt a jegyzéket, amelyet Cörver 1750. évi naplójában készített Velenice látnivalóiról: „Venetiis observatu digna sunt: tumb ob picturas, tum ob fabricam: S. Bastiano, Scalzi, Tolentini, Carmine, la Salute, il Redentore, Giesuati, S. Giorgio, Gesuiti, Giov. et Paula, le Scuole grandi item S. Rocco, item S. Marco, demum Palazzo Morosini et Pisani, tutto il Canal Reggio, Canal della Zuecca, Canalazzo, tutto l’Arsenale ... S. Marco, il Palazzo del Doje.” (PKL, Archivum vetus, Manuscripta, 0—5./5. f. 41v.)

⁵⁵ *Acta Capituli Generalis anno 1760 celebrati.* = Archivum Scholarum Piarum XI. 1952. 61—80. (A továbbiakban: *Acta Cap. 1760.*)

⁵⁶ MISKOLCZY István: *Bajtay J. Antal.* Bp. 1914. 9.

⁵⁷ *Acta Cap. 1760.* 68., 71.

⁵⁸ SÁNTHA, Georgius: *P. Eduardus Corsini a S. Silvestro Ordinis Scholarum Piarum Praepositi Generalis XIX. 1702—1765.* = Ephemerides Calasancianae (39—40.) 1970—1971. 308.

⁵⁹ *Acta Cap. 1760.* 79.

Anton Stupannak akkor 17 éves Felix fiával (1743–1800) azonosíthatunk.⁶⁰ A naplóból ugyan nem derül ki világosan, de úgy látszik, hogy Cörver János és Orosz Zsigmond egy másik kocsival utazhatott, Tirolig Rátayékkal együtt, ám Bécsbe Cörver csak két nappal Rátay után érkezett. Rátayék útvonala – egy Párma–Milánó felé tett kitérő kivételével – ezúttal is megegyezett a Mösch Lukácsnál már látott útvonalsémával.

Május 28-án értek Firenzébe (Siena mellett csak elhaladtak), ahol másfél napot töltöttek. Bolognát elérve június 1-jén nyugatnak, Párma felé vették útjukat. Ott Huber osztrák provinciális és Felix Stupan József főherceg menyasszonyának, Pármai Izabellának köszöntésére ment, Rátayék viszont továbbindultak, de Huberek még Milánó előtt utolérték őket, így oda ismét együtt érkeztek. A milánói piarista alapítás nehéz körülményei miatt a vendégek nem a rendházban, hanem egy fogadóban szálltak meg. Másnap azonban a rendtársakkal együtt ebédeltek és vettek részt az úrnapi körmeneten. Emellett azonban úgy látszik más dolgokkal is foglalkozhattak, mert Rátay később arról is beszámol, hogy Orosz Zsigmondtól a Garda-tó mellett Milánóban vásárolt kendőket (strophia) loptak el.

Milánótól tehát a Garda-tó felé fordultak, ahol csodálkozva nézték „a tóból kifogott angolnák sokaságát”, majd június 11-én értek Trientbe. A Brenner-hágó szokásos útvonalaán utaztak Innsbruckba, majd Salzburgba. Onnan 19-én – miután megnézték a hellbrunni kastélynak a quirinalisiéhoz hasonló vízgépezeteit – indultak tovább Linz felé, majd már a Duna völgyében kocsiztak Bécsig, ahova június 25-én értek.

Rátay útleírása – mint címe is jelzi – minden bizonnyal az utazás közben készült alkalmi naplóként, tehát abban a műfajban, amely a magyar utazási irodalom legnagyobb részét alkotja.⁶¹ A szöveg több helyen őrzi javítások, következetlenségek nyomát (például a firenzei Basilica di San Lorenzót kétszer is említi), befejezetlenségét pedig jelzi, hogy több név helye a szövegben üresen maradt. Írásakor legtöbbször valószínűleg még segédeszköz, nyomtatott útikönyv sem feküdhett a szerző előtt, hiszen akkor például nem tévesztette volna össze a velencei Il Redentore-templomot a S. Maria della Saluteval vagy nem nevezte volna Szent Ignác-templomnak a római Il Gesù.

A napló leginkább az utazás során látott településeket és nevezetesnek talált épületeiket írja le, néha szinte katalógusszerűen, általában egy-két szóval jellemezve őket (*pulchra, amplius, elegans, sőt amplissimus és elegantissimus*). Az épületeken belüli műalkotásokra csak ritkán tér ki, de hogy nem ment el figyelmetlenül mellettük, az néhány említésből kiderül. A velencei szomaszkok kolostorában például örömmel fedez föl egy Pázmány Pétert ábrázoló festményt (amelyet egyébként a modern Pázmány-ikonográfia nem ismer),⁶² de megemlíti például Tintoretto képeit a velencei Scuola di S. Roccóban, Bernini Szent Teréz-szobrát a római S. Maria Vittoria-templomban és Michelangelo Mózesét a S. Pietro in Vincoliban – természetesen a művészek neve nélkül. Műérzéke azonban nem sokban különbözött Mösch Lukácsétól. A Rátay által is „elegantissimus”-nak tartott Cappella dei Principi ismert példája mellett említhetjük példaként a firenzei Santissima Annunziata-templomot is, ahol figyelmét nem Andrea del Sartonak az előtérben látható, Mária életét bemutató freskósorozata kötötte le, hanem a bejárattól balra található csodatévő Mária-kép.

A naplóban kevés a személyes vagy kritikus megjegyzés, ráadásul azok legtöbbször is a szállás vagy az étkezés szűkszavú értékelése (miser), de néhány helyen mégis fölbukkannak benne a szerzőnek és útítársainak alakjai. Ilyen például az az eset, amikor Montefiasconéban a piarista atyák rossznak találják az ottani híres borokat. „Donatus atya elment, hogy jó bort szerezzen,

⁶⁰ WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 14. Teil. Wien, 1880. 203–204. Felix Stupan később maga is hivatali karriert futott be a Habsburg-kormányzatban.

⁶¹ KOVÁCS S. I.: *i. h.* 148.

⁶² VAYER Lajos: *Pázmány Péter ikonográfiája*. = Századok (69.) 1935. 273–320.

de kudarcot vallott.” — jegyezte föl Rátay. Őt magát láthatólag különösen érdekelték a szerzetesség különböző válfajai (az útközben látott különböző kolostorokat és rendházakat szinte mindig följegyezte), de különösen saját rendjének viszonyai. Bűszkén írja például, hogy Nariban abban a kápolnává alakított szobájában misézhetett, ahol Kalazanci Szt. József a rend Konstitúciót írta és öntudatosan vallja magát piaristának akkor, amikor Fanóban jezsuitának nézik: „Látván, hogy a jezsuiták templomát látogatom, megkérdezett egy közülük a kórusról: jezsuita vagyok-e, de mivel azt válaszoltam, hogy piarista szerzetes vagyok, elvonult.”

Függelék

A piarista egyetemes káptalanok résztvevői a Magyarországot magában foglaló rendtartományokból a XVII–XVIII. században

Rövidítések:

prov. = praepositus provincialis (tartományfőnök)

ass. gen. = assistens generalis

voc1., voc2. = vocalis 1. et 2. (vokálisok)

Forrás:

Series Actorum Capitulum Generalium. = Archivum Scholarum Piarum I–XIV. (1936–1955.)

A NÉMET RENDTARTOMÁNYHOZ TARTOZÁS IDEJÉN

III. Egyetemes Káptalan 1659 májusában.

prov.: Honuphrius CONTI a SS. Sacramento

voc1.: Joannes Dominicus FRANCO a S. Cruce rector Podolinensis

voc2.: Carolus a S. Maria rector Litomissliensis

A LENGYEL RENDTARTOMÁNYHOZ TARTOZÁS IDEJÉN

IV. 1665 májusában.

prov.: Iacobus WECZIRKA a S. Barbara

voc1.: Venceslaus OPATOWSKI a SS. Sacramento rector Varsaviensis

voc2.: Paulus FRANKOVICZ a Nativitate B. M. V. rector Ressoviensis

V. 1671 májusában.

prov.: Venceslaus OPATOWSKI a SS. Sacramento

voc1.: Michael KRAUSZ a Visitatione rector Ressoviensis

voc2.: Adalbertus SIEWIERKOWICZ a S. Theresia rector Loviciensis

VI. 1677 májusában.

prov.: Paulus FRANKOVICZ a Nativitate B. M. V. (május 2-án megválasztották ass. gen.-nak)

voc1.: Michael KRAUSZ a Visitatione rector Chelmensis

voc2.: Adalbertus SIEWIERKOWICZ a S. Theresia rector Loviciensis

VII. 1682 májusában.

ass. gen.: Paulus FRANKOVICZ a Nativitate B. M. V.

prov.: Adalbertus SIEWIERKOWICZ a S. Theresia

voc1.: Franciscus HALIKOWSKY a Jesu Maria rector Varsaviensis

voc2.: Ioachimus a Nativitate B. M. V.

VIII. 1686 májusában.

prov.: Franciscus HALIKOWSKY a Jesu Maria

voc1.: Michael KRAUSZ a Visitatione rector Podolinensis

voc2.: Augustinus a S. Joanne Bapt. rector Ressoviensis

IX. 1692 májusában.

prov.: Josephus VARZECHA a Matre Dei

voc1.: Joannes a Jesu Maria rector Varsaviensis

voc2.: Vincentius a S. Josepho

(Ez a káptalan tizediknek is tekinthető, mivel Joannes Foci generális egyetemes káptalannak tekintette az annak kritériumait el nem érő 1627. évi *congregatio generalis* is, és ezért megváltoztatta a számozást. Így az 1698. évi káptalan a XI. számot kapta és ezentúl a mai napig ezt a számozást használják. Vö. GINER, Severino stb.: *Escuelas Pias. Ser e historia*. Salamanca, 1978. 283.)

A NÉMET RENDTARTOMÁNYHOZ TARTOZÁS IDEJÉN

- XI. 1698 májusában.
 prov.: Josephus BRUCKNER a S. Catharina (máj. 12-én ass. gen. lett)
 voc1.: Lucas MÖSCH a S. Edmundo viceprovincialis Hungariae
 voc2.: Placidus FAYER a S. Bernardo rector Hornensis
- XII. 1700 májusában.
 prov.: Placidus FAYER a S. Bernardo
 voc1.: Bernardus BARTLICIUS a S. Philippo Nerio rector Cremsiriensis
 voc2.: Clemens TENG a S. Philippo Nerio
 (1706-ban a háború miatt nem volt egyetemes káptalan.)
- XIII. 1712 májusában.
 ass. gen.: Placidus FAYER a S. Bernardo
 prov.: Ignatius KREIMEL a S. Jacobo
 voc1.: Bernardus BARTLICIUS a S. Philippo Nerio rector Lipniciensis
 voc2.: Josephus a S. Georgio rector Nicolsburgensis
- XIV. 1718 májusában.
 prov.: Innocentius BRAUNHOFFER a S. Clemente
 voc1.: Ignatius KREIMEL a S. Jacobo rector Nicolsburgensis
 voc2.: Adolpus GROLL a S. Georgio

AZ ÖNÁLLÓ MAGYAR RENDTARTOMÁNY FÖNNÁLLÁSA ALATT

- XV. 1724 májusában.
 prov.: Leonardus ZAJKÁNYI a S. Eustachio
 voc1.: Ladislaus KUBRÁNSZKY a S. Joanne Bapt. rector Nitriensis
 voc2.: Georgius HRDOVICZ a S. Michaelre rector S. Georgiensis
- XVI. 1730 májusában.
 prov.: Ladislaus KUBRÁNSZKY a S. Joanne Bapt.
 voc1.: Wenceslaus SZOKOLCZY a Purificatione B. M. V. rector Nitriensis
 voc2.: Ambrosius ROSINSZKY a S. Joanne Nep. rector Prividiensis
- XVII. 1736 májusában.
 prov.: Alexius SZLOPNYAY a Resurrectione
 voc1.: Ladislaus KUBRÁNSZKY a S. Joanne rector Nitriensis
 voc2.: Stephanus ERDŐSS a S. Ladislao
- XVIII. 1742 májusában.
 prov.: (nem volt jelen)
 voc1.: Innocentius DEZERICZKY a S. Thoma rector Prividiensis (késve érkezett, két nappal a káptalan kezdete után a litván provinciálissal együtt, majd 1742. május 3-án ass. gen.-á választották.)
 voc2.: (nem volt jelen)
- XIX. 1748 májusában.
 ass. gen.: Stephanus ERDŐSS a S. Ladislao
 prov.: (nem volt jelen)
 voc1.: Adolphus NEMCSÉNYI a S. Benedicto rector Nitriensis
 voc2.: Gregorius TAPOLCSÁNYI a S. Ladislao rector Debrecinensis
- XX. 1754 májusában.
 prov.: Adolphus NEMCSÉNYI a S. Benedicto
 voc1.: Gregorius TAPOLCSÁNYI a S. Ladislao rector Debrecinensis
 voc2.: Antonius BAJTHAY a Matre Dei

XXI. 1760 májusában.

prov.: Joannes Nep. CÖRVER a Matre Dei

voc1.: Aegidius RATAY a S. Trinitate rector Vacienis

voc2.: Sigismundus OROSZ ab Angelo Custode rector Debrecinensis
Congregatio sexennalis 1766-ban.

Jonas HULINI a S. Thoma Aquinate procurator provincialis, rector S. Georgiensis

XXII. 1772 májusában.

Jonas HULINI a S. Thoma Aquinate ex-ass. gen.

prov.: Sigismundus OROSZ ab Angelo Custode

voc1.: Jacobus Antonius VALERO a S. Thoma Aquinate rector Tatenis

voc2.: Cajetanus TUSCHLEITNER a S. Thoma Apost. rector Collegii Theresiani Vacienis

Congregatio sexennalis 1778-ban.

„Provinciae Ultramontanae (Hungaria, Bohemia, Austria, Polonia) suis de causis nec per Provinciales, nec per Procuratores interfuere.”

KOLTAI ANDRÁS

Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben. IV. (Nemesek és polgárok könyvei.) Közleményemben az 1601–1650 közötti külföldi könyvek provenienciájáról teszek közzé adatokat, a kézirásos bejegyzéseken kívül számba vettem az ex libriseket is. Kronológiai sorrendet követek: megemlítek egy magyar donátort és egy külföldi possessort. A 17–20. században birtokolt könyveket az alábbi séma szerint ismertetem:

A possessor (donátor) neve.

A könyv rövid címléírása; utalás ritka voltára, a hatjegyű arab számok a raktári jelzetek.

A bejegyzés (ex libris) szövege. A kiolvashatatlan neveket, illetve a kétes olvasatokat [?] jelöli.

Jelen írásomban azok a nemesi, illetve polgári származású possessorok szerepelnek, akik nem folytattak irodalmi, fordítói, illetve tudományos munkásságot; csupán esetleg hivatalalt viseltek, ügyvédi, vagy orvosi pályán működtek.¹

Az értelmiségi és a diák possessorokat egy másik közleményben fogom tárgyalni.

Bokor György
(17. század első fele)

Antiphonarium Romanum de tempore et sanctis. Venezia, 1634. apud Cieras, sub signo Europae. (797.072)

„A[nn]o 1646 5 Marty Hoc Antiphonarium Georgius Bokor Arcis Sabariensis Prouisor Beatae Virginis Mariae deuotus filius deuoto Conuentui Remeticensi sub tutela et patrocinio Beatissimae Virginis Mariae in Coelum Assumptae Ordinis S[an]cti Francisci offert. M[anu] P[ropria].”

Remetinecen (Varasd megye) gróf Erdődy György és felesége 1646-ban alapított kolostort a mariánus ferenceseknek,² a könyvadomány hasznos volt az alapítás évében.

¹ Erre a különbségtételre FÜLÖP Géza alapvető munkájának egyes részei indítottak: vö. *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. 1978. 178–183, 195–200, 250–253.; az értelmiségiek, a vidéki birtokosnemesség és a városi polgárság olvasmányairól.

² KARÁCSONYI János: *Szt. Ferencz rendjének története 1711-ig.* Bp. 1922–1924. I. 243–244.

Bokor György nem volt nemes;³ a sárvári várban — melyet többszöri elpusztulás után 1615-ben Nádasdy Pál építtetett újra kőből⁴ — teljesített várnagyi szolgálatot.⁵

Csatáry Gergely Jeromos

(17. század)

Concordantiae Bibliorum ad antiquos et novos codices diligenter collectae et auctae. Köln, 1629. Boetzer. (781.294)

„Gregorij Hier.[onymi] Czatáry” (kézírásos bejegyzés a címlapon). „G.[regorij] H.[ieronymi] C.[zatáry] 1650” (supralibros).

Csatáry János hajdúkapitány 1605-ben nyert nemességet a Bocskai István által kiadott nemességlevélben.⁶ A possessor ehhez a családhoz tartozhatott.

Paul Roxer

(17. század második fele — 18. század eleje)

HINTZIUS, Tobias: *Vernewert Epistel und Formular-Buch.* Frankfurt am Main, 1646. ny. n. (762.632)

„Paulus Roxer Anno 1671. Die 12 Junij.”

A Roxerek — szepességi szász család, Késmárkon és környékén éltek, a polgárság patriciusi rétegéhez tartoztak. A leszármazásra vonatkozó adatok 1674-ig hézagosak a források megsemmisülése miatt. 1712-ben idősb Paul Roxer késmárki szenátor, 1717-ben azonos nevű fia — ugyancsak szenátor — kapott címeres levelet.⁷

Valószínűleg az apáé lehetett a levelező könyv, melynek címlapja elé és kolofonja után 30–30 üres lap van bekötve, pótlólagos bejegyzések számára.

Kosztolányi Lőrinc

(17. század második fele)

SMETIUS, Henricus: *Prosodia promptissima.* Lyon, 1626. ny. n. (762.628)

„Laurenti Kosztolányi Anno 1693.”

Kempelen két Kosztolányi családot jegyez,⁸ de csak az egyiknek a leszármazási táblázatát közli, melyen a possessor nem szerepel.

Gyulai Ferenc, váradi

(18. század első fele)

Kolligátumkötet.

ISSELBURGIUS, Henricus: *De jure protestantium orthodoxorum contra pontificem Romanum.* Bremen, 1616. Villerianus. (764.307)

³ Vas vármegye nemesi családjai között Bokor nevű nem szerepel: *Vas vármegye. Magyarország vármegyéi és városai.* Szerk. BOROVSKY Samu. Bp. 1989. (reprint kiadás)

⁴ Uo. 94.

⁵ BARTAL Antal: *A magyarországi latinság szótára.* Bp. 1901. 540. „Provisor castris = várnagy.”

⁶ HERPAY Gábor: *Nemes családok Hajdúvármegyében.* Debrecen, 1926. 119.

⁷ KEMPELEN Béla: *Magyar nemesi családok.* I–XI. Bp. 1911–1912. (A továbbiakban: KEMPELEN) — itt: Uó.: i. m. IX. 159–160.

⁸ KEMPELEN: i. m. VI. 165–173.

ISSELBURGIUS, Henricus: *De pulchritudine vera et salute ecclesiarum ac rerumpublicarum omniumque*. [Bremen], 1616. ny. n. (764.308)

„Francisci Gyulai de Warad. Comp.[aravit] Halae Salicae A[nn]o 1732. Auctio.”

A possessor 1726-ban címerpecsétet használ,⁹ a hallei egyetemen nem matrikulált.¹⁰ Egy másik kolligátumkötetet is találtam az ő tulajdonából, azonos szövegű bejegyzéssel.¹¹

Johann Georg Schüller von Schullenberg

(1700–1767)

SENECA, L.[ucius] Annaeus—SENECA M.[arcus] Annaeus: *Opera omnia*. Tom. I. Leyden, 1640. Elzevirius. (752.619)

„Justo Titulo possidet Joh.[annes] Georgius Schüller de Schullenberg (?) et Med.[icinae] Doc.[tor] Sacratissimae Reg.[inae] Hung.[ariae] et Boh.[emiae] Majest.[atis] Consiliar.[ius] et Senator Cibin.[iensis].”

A possessor Halléban, Jénában és Lipcsében peregrinált öt évig. 1726-ban avatták Halléban orvosdoktorrá; latin nyelvű disszertációját a hagymáizról írta, a praeses a híres, polihisztor orvosprofesszor Michael Alberti (1682–1757) volt.

Schüller hazatért Nagyszebenbe, 1730-ban lett városi physicus, 1734-ben tanácsstag. Tagja volt az erdélyi császári és királyi egészségügyi bizottságnak is, 1742 óta királyi tanácsos. Gazdag könyvtárat és természettudományi gyűjteményt hagyott hátra.¹²

*Magyary Kossa István*¹³

(1751–1797)

*Borbély Gábor, roffi*¹⁴

(1761–1830)

MELANDER, Otho: *Iocorum atque seriorum, tum novorum, tum selectorum atque memorabilium centuriae*. Frankfurt am Main, 1626. Hofmann. (752.966)

„In vera ac indubitatae fraternalis amicitiae contestationem dono obtulit (?) D.[omi]no Stephano Kossa de Magyar fratri carissimo Gabriel Borbély de Roff. Agria.”

„Stephani Kossa de Nagy Magyar Anno MDCCLXXXIX.”

A possessorok Heves megyében laktak, rokonok voltak.

Vörös Ferenc, farádi

(1766–?)

FLORUS, Lucius Annaeus: *Rerum a Romanis gestarum libri IIII*.

Antwerpen, 1607. Nutius. (753.001) Liber rarus!

Címeres, rézmetszetű ex libris; „Biblioth.[eca] Fr.[ancisci] Vörös De Farad” körirattal.

⁹ KEMPELEN: *i. m.* IV. 422.

¹⁰ JUNTKE, Fritz: *Matrikel der Martin Luther-Universität Halle–Wittenberg*. Halle, 1960. I. 1690–1730.

¹¹ OJTOZI Eszter: *A debreceni Egyetemi Könyvtár 1651–1699 közötti külföldi könyvei és possessoraik*. Debrecen, 1994. — A 339. és a 393. tételek.

¹² SEIVERT, Johann: *Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihre Schriften*. Pressburg, 1795. 387–389.

¹³ KEMPELEN: *i. m.* VII. 25.

¹⁴ KEMPELEN: *i. m.* II. 348.

A 18. században hárman éltek ezen a néven.¹⁵ Nyireő István ismeretlen forrás alapján 1766-ot adja meg a possessor születési évének.¹⁶ Vörös Ferenc bibliofil voltát tanúsítja, hogy volt egy másik címeres ex librise is.¹⁷

Fáy János, fáji
(1773 – 1833)

BODINUS, Johannes: *De republica librorum breviarium*. Amsterdam, 1645. Janssonius. (753.665)
„Ex Collectione Joannis Fáy Senatoris Debrecinensis. Anno N.[ume]ro.”

Ex libris; téglalap alakú, díszítetlen címke, a sorszám kitöltetlen. Fáy János ennek a könyvnek harmadik possessora volt az értelmiségi Perghold Lukács és Miller Jakab Ferdinánd után, utóbbiakra következő közleményekben visszatérek.

Fáy János könyv- és műgyűjtői tevékenységét részletesen ismertette Zoltai Lajos, aki szerint a polgármesteri hivatal viselő Fáy kézirat- és könyvgyűjteménye a kortársak osztatlan elismerésében részesült. Sokat vásárolt, hogy könyvtárát gyarapítsa. Halála után hagyatékából a képeket és a pénzeket megszámlálták, listázták, a könyveket nem vették számba. Könyvtára további sorsa bizonytalan.¹⁸

Vizkelety István
(18. század második fele)

[ORTELIUS, Abraham]: *Epitome theatri Orteliani, praecipuarum orbis regionum delineationes, minoribus tabulis expressas, brevioribusque declarationibus illustratas, continens*. Antwerpen, 1601. Vrientius. (761.600) Liber rarissimus!¹⁹

„Stephanus Vizkelety 1782.”

A possessor az 1780-as években a Dunántúli Itélő Tábla elnöke volt.²⁰

Egry Sándor, botházi
(18. század második fele)

SMETIUS, Henricus: *Prosodia*. Amsterdam, 1630. Cloppenburg-Wachter. (762.667)

„Alexandri Egri de Botháza.”

Egry a „szegények ügyvéde” volt, 1794-ben, Kolozs megyében.²¹

¹⁵ NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I-XII. Pest, 1857–1865. (A továbbiakban: NAGY) – itt: Uő.: i. m. XII. 267–268.

¹⁶ NYIREŐ István: *Régi magyar ex librisek 1521–1900*. Leíró katalógus. Bp. 1970. – A 88/a tétel.

¹⁷ VARJÚ Elemér: *Magyar könyvgyűjtők ex librisei*. = MKsz 1895. 204.

¹⁸ ZOLTAI Lajos: *Fáji Fáy János a könyv- és műgyűjtő debreceni polgármester 1773–1833*. Debrecen, 1936. 15. 1. (A Déri Múzeum Régészeti Osztályának ismeretterjesztő közleményei. 8.)

¹⁹ Kilenc alapvető régi könyv katalógus – felsorolásuktól eltekintek – nem jegyzi a *Bibliotheca Belgica* sem.

²⁰ NAGY: i. m. XI. 231.

²¹ NAGY: i. m. IV. 19.

Nyirő Sámuel
(18 – 19. század fordulója)

[Biblia] *Hé Kainé Diathéké. Novum Testamentum.* Amsterdam, 1639. Janssonius (753.340)

„Ex dono D.[omini] Clarissimi Michaelis Kiss possideo Samuel Nyirő 1800.”

Az ajándékozót nem sikerült azonosítanom, a könyvet 1784-ben Hollandiában vette.

A Nyirő család Borsod, Zemplén és Szabolcs vármegyékben élt; Nagy Iván a családfát a 18. század végéig ismerteti, említi egy Sámuel nevű²² leszármazottat – dátum nélkül – ez a keresztnév örökletes lehetett közöttük.

Tarnóczy János
(19. század első fele)

RAVIUS, Joh.[annes] Textor: *Officina, sive theatrum histor.[icum] et poeticum.* Basel, 1626. ny. n. (762.629)

„Ioannes Tarnóczy Anno 1814 comparatus.”

E néven hárman éltek Trencsén vármegyében a 19. század elején.²³

A könyvben korábbi possessorori nyom nem található.

Bozzay János
(19. század első fele)

[LEEWIS, Dionysius de Rickel] DIONYSIUS, Carthusianus: *Liber utilissimus de quatuor hominis novissimis.* Köln, 1626. Gualtherius. (752.617)

„Ex Libris Ioannis Bozzaj.”

Esztergom vármegye alispánja volt 1836-tól.²⁴

Viski István, felsőtöki
(19. század első fele)

CATO, Dionysius: *Disticha moralia.* Köln, 1612. Franck. (753.255)

Liber rarissimus!

A könyv szerzője, és maga a mű alig ismert, Jöcher szolgált róluk rövid információt.²⁵

„Ex Libris Stephani Viski Vasarhelyini de Marisum 1825.”

A Viski család címerpecsétje a Teleki Levéltárban volt, Marosvásárhelyt.²⁶

Az előlső védőlap verzóján Viski írásával két latin szentencia és egy magyar vers található.

Horánszky József
(1830 – 1893)

SCALIGERUS, Julius Caesar: *Exotericarum exercitationum liber XV. De subtilitate ad Hieronymum Cardanum.* Hanau, 1620. Wechelus. (762.656)

„Ex Libris Josephi Horánszky.”²⁷

²² NAGY: *i. m.* VIII. 190 – 191.

²³ NAGY: *i. m.* XI. 63.

²⁴ NAGY: *i. m.* I. 225.

²⁵ JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon.* Leipzig, 1750 – 1751. I.

1773.

²⁶ KEMPELEN: *i. m.* XI. 119.

²⁷ KEMPELEN: *i. m.* V. 82.

Sárváry Antal
(? – 1896)

KIRCHERUS, Christophorus: *Prosodia latina completa*. Basel, 1643. Genathus. (750.600)
„Antonii Sárváry.”
A possessor hites ügyvéd.²⁸

Susich Károly, horvátkécsai
(1854 – ?)

Kolligátumkötet.
THEOBALDUS, Zacharias: *Hussitenkrieg*. 1–3. Theil. Nürnberg, 1621–1624. Halbmayr.
(764.021/1–3) Liber rarus!
Confessio Bohemica evangelica. Nürnberg, 1621. Halbmayr. (764.021/4)
„Ex Libris Regii Notarii Publici Caroli Susich De Horvátkécsa.”
Címeres, rézmetszetű ex libris közirata.²⁹
Susich Karánsebesen volt királyi közjegyző.³⁰
A könyv ritka voltáról ismeretlen személyek kézirásos bejegyzései a címlapon.

Heinrich Wirz
(1609 – 1665)

Balogh Péter
(19. század második fele)

Historia persecutionum Ecclesiae Bohemicae. H. ny. n. 1648. (114.886)
„Henricus Wirz 1652.”
Svájci polgár, a család Zürich katonai ágából, kézműves, közhivatalt is viselt.³¹
„Balogh Péter debr.[eceni] polgár adománya 1888 Márcz. 21.”
A könyv Magyarországra kerüléséről nem találtam adatot; úgyszintén nem lehet tudni, kinek szólt Balogh Péter adománya?

Bócz József, köpeczi
(1898 – 1905)

PASOR, Georgius: *Lexicon Graeco-Latinum in Novum Testamentum Domini nostri Jesu Christi Testamentum*. Herborn, 1626. Corvinus-Maderspachius. (764.083)
„Köpeczi Bocz József.”
Címeres, ovális, modern bélyegző lenyomata.

²⁸ NAGY: *i. m.* X. 78.

²⁹ A közleményemben megemlített valamennyi ex libris fényképe megtalálható *Exlibrisek a debreceni Egyetemi könyvtár XVII. századi külföldi könyveiben* című írásomban. = A Déri Múzeum Évk. Debrecen, 1994. S. a.

³⁰ KEMPELEN: *i. m.* IX. 4.

³¹ *Historisch-Biographisches Lexicon der Schweiz*. Neuenburg, 1921–1934. VII. 570.

A könyv előző possessorát: Szent-Simoni Józsefet — aki Erdélyben élt — már tárgyaltam.³² A mű ismeretlen úton került a kézdivásárhelyi rendőrkapitányhoz, Bócz Józsefhez, aki a paragrafusok „tömkelegéről” tett közzé útmutatót, 1899-ben.³³

Fodor Zoltán, bodoki
(20. század)

APHTONIUS: *Progymnasmata*. Amsterdam, 1649. Elzevirius. (752.896)

„bodoki Fodor Zoltán Mezőtúr, 942”

A possessor családja nemességét II. Rákóczi Györgytől kapta 1650-ben, Kempelen családfát nem közöl.³⁴

Munkámban nem törekedtem a birtokos és az armalista nemesek különválasztására.

OJTOZI ESZTER

Rendőrminiszteri jelentések I. Ferenchez Koppi Károly egyik munkájáról (1793). A 18. század utolsó évtizedeiben a politikai viszonyok változásaival gyakran módosuló — főként romló — cenzúravizonyok olykor sajátos helyzetet teremtettek a könyv- és folyóiratkiadásban. A korszak sajtó- és irodalomtörténetéből ismeretes például, hogy Batsányi *Magyar Museuma* második kötetének első száma már 1790 nyarán elkészült, de terjesztésére csak 1792-ben került sor. A közben lezajlott jelentős változások: II. József halála, majd II. Lipót rövid uralkodása után I. Ferenc trónra kerülése annyira módosította a cenzúravizonyokat, hogy a folyóirat említett száma ellen (amely egyebek között Batsányi *A franciaországi változásokra* című versét is tartalmazta), noha a cenzúra 1790-ben engedélyezte, két évvel későbbi szétküldésekor mégis vizsgálatot indítottak, sőt elrendelték a fellelhető példányok elkobzását is.¹

Hasonló, a könyv megjelenését követő három évvel későbbi intézkedés sújtotta Koppi Károly egy 1790-ben megjelent *Ius electionis quondam ab Hungaris exercitum, historia stirpis Arpadianae* című művét, amely a bevezetés szerint közvetlenül II. József halála után, június folyamán készült el.² A Koppival kapcsolatos szakirodalom — Szinnyei nyomán — megemlékezik arról, hogy e mű példányainak nagy részét elkobozták, de nem említi azt, hogy ez a megjelenés után három évvel, 1793-ban következhetett csak be.³ Erről tanúskodnak azok az akták, amelyek a bécsi Verwaltungsarchivban találhatóak, amelyek egyszersmind tükrözik a bécsi udvar hivatalos nézeteit Koppi e munkájáról.⁴

A *Ius electionis* című latin nyelven írt könyvecske fontos állomás a piarista történetíró és egyetemi tanár fejlődésében. Míg korábbi írásaiban — felvilágosult nézetei mellett is — az abszolút királyi hatalom korlátlanágát hirdette, ebben Rousseau *Contrat Socialj*ának hatására — az udvari történetírókkal: Benczur Józseffel, Kollár Ádámmal és főként Grossingerrel szemben — arra hivatkozik, hogy minden nemzetett szervezkedő nép — így a magyar is — szabad volt és a saját törvényeinek az uralkodók csak örei lettek. És miként „pacta commenta” útján egyeztek meg Árpád törzsében, éppen így tettek más uralkodóházakkal is, vagyis a magyar ki-

³² OJTOZI Eszter: *Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben I. (Református papok és tanárok könyvei.)* = MKsz 1994. 405.

³³ GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1939–1944. III. 575.

³⁴ KEMPELEN: *i. m.* IV. 149.

¹ KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*. Bp. 1970. 447–448.

² HORVÁTH Ambrus: *Koppi Károly működése*. Szeged, 1940. 62.

³ HORVÁTH: *i. m.* 6–7.

⁴ Verwaltungsarchiv, Pergen Akten XXII/13. H 1, H 2.

rályság természetes megegyezéssel szállt át bármelyik uralkodóházra. Majd kimutatja a Crouy család Árpád-házi eredetét, hogy ezzel is bizonyítsa: a nemzet ha nem is gyakorolta mindig a választás jogát, azonban arról önként mondott le. Így történt ez a Habsburg-házzal is, tehát a Habsburgok nem örökletes jogú királyok.⁵

Az ügyvel foglalkozó bécsi iratok gróf Saurau rendőrminiszter tollából származtak. Az 1793. augusztus 24-i dátummal az Udvarhoz küldött első feljegyzésében jelenti, hogy egy „tudós magyar” (akinek a nevét még ezúttal nem nevezi meg) értekezést írt egy bizonyos Crouy hercegről, aki II. Endre király leszármazottjaként él külföldön.⁶ A jelentés írója azt is tudni véli, hogy a szerző Pray és Denis⁷ segítségéhez is folyamodott, ők azonban „nemes felháborodással” visszatartották az ilyen „időszerűtlen” kutatásokban való részvételt. A rövid aktában ismételtlen hivatkozik Saurau rendőrminiszter arra, hogy bár önmagában jelentéktelen ügyről van szó, mégis kötelességének tartotta, hogy jelentést tegyen az uralkodónak róla, mert Magyarországon e mű is hatással lehet a „zavaros fejű” emberekre, hiszen ebben az országban elég sok szélhámos van, akik minden alkalmat felhasználnak a pártoskodásra és a zavarkeltésre.

Az uralkodó (I. Ferenc) azt a megjegyzést fűzte mindehhez, hogy ha valami újat megtud az ügyben, közölje vele a további híreket is.

Erre már három nap múlva sor került, mert augusztus 27-i dátummal újabb jelentés készült Koppi munkájáról. Ebben jelzi, hogy kézhez kapta a művet, melynek szerzőjét is megnevezi ezúttal, megállapítva róla, hogy egy tudós piarista, aki Horányi és Kovachich⁸ segítségével írta meg a könyvét. Pirossal jelöli meg a mellékelt műben azt a helyet, ahol a szerző azt írja, hogy – a Habsburgokkal kötött szerződés miatt – nem tart igényt Árpád ezen leszármazottjának hazahívására. Ezért – mint írja – nem is lehet szemrehányást tenni a szerzőnek, legfeljebb haszontalannak nevezhető az írása, amely semmivel sem járul hozzá a magyar történelem helyesbítéséhez. Ugyanakkor ismételtlen hangsúlyozza: befolyása lehet mégis azokra a nyugtalan pártvezérekre, akik e mű által olyan eszméket terjesztenének el, amelyek csak újabb viszályok forrásai lennének.

De azt is rosszallja a feljelentés készítője, hogy az egész könyvet átjárja egy a nemzeti jogokért síkraszálló magyarnak a szelleme, aki nemzetét teljesen szabadnak tekinti, a királyban pedig mindössze egy szabadon választott uralkodót lát.⁹

Pirossal jelöli meg a bevezetésnek azt a helyét is, amely dicséri II. Lipótot, azonban ezt csak elődje – ti. II. József – rovására teszi, mert az új uralkodó a királyi méltóságot ismét visszaállította és Magyarországot visszaadta a magyaroknak.

Kitér Saurau gróf jelentése a 27–41. lapig terjedő részre is, és rosszallja, hogy a szerző itt behatóan foglalkozik Grossinger személyével és nézeteivel, noha az ellene folyó rendőri vizsgálat még nem fejeződött be. Igaz, engedélyezték, hogy az újságok a bűnügyek eredményeiről hírt adjanak, de e munkába nem lett volna szabad beiktatni egy ilyen kárörvendő kirohanást egy

⁵ HORVÁTH: *i. m.* és ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp. é. n. 35.

⁶ A kérdés irodalmából: SCHWARTNER Márton: *De gente Croviaca Hungariae regum stirpis Arpadianae hereditario successionis iuri non adversa*. – HORVÁTH: *i. m.* 62–70. – *A magyar jakobinusok iratai I.* Szerk. BENDA Kálmán. Bp. 1957. 88.

⁷ Pray György történetéről, az Egyetemi Könyvtár könyvtárosáról Karl Denisről a bécsi udvari könyvtár óréről van szó.

⁸ Horányi Elek piarista író és Kovachich Márton György történetíró.

⁹ „In dem ganzen Buche herrscht der Geist eines für die vermeyntlichen Nationalrechte schwärmerisch eingenommenen Ungars, der seine Nation als ganz frey, un den König nur als ein freywillig gewähltes Oberhaupt betrachtet, wie es aus mehreren Stellen des Buches einsichtlich wird.”

olyan szerző ellen, aki a magyar nemzetnek „néhány vélt jogát” közelebről megvilágította.¹⁰ Feltűnőnek találja azt is, hogy Koppi a 32. lapon Grossingert azért ítéli el, mert a magyarországi királyokat monarcháknak nevezte.

Gróf Saurauak Grossinger iránti szimpátiája érthető, hiszen ő éppen a Koppi által vitatott *De iure publico Hungariae* című munkájában, többek között azt állította, hogy bármire is esküdtek meg a királyok a népek, azok megtartására nem kötelezhetők, a szerződések pedig, amelyeket kötöttek, nem érvényesek. I. Ferenc abszolutizmusához is közel álltak e gondolatok, sokkal közelebb mint Koppi nézetei, melyek szerint „az uralkodóknak, akik e nemzettől kapott joggal uralkodnak, nincs szükségük hazug címekre, elferdített történetekre. A fejedelmi hatalmat más dolgok őrzik meg; mégpedig: „legum vigor et integritas, iura naturae et socialia, pacta conventa... et similia”.¹¹

A feljegyzés arról is tudósítja az uralkodót, és megjegyzendőnek találja, hogy ezt az oly „kedvezőtlen időben” megjelent és „haszontalan” vizsgáldást Kanz cenzor és Hoffinger titkár engedélyezte megjelenni, de míg az előbbi „imprimatur”-ra ítélte, az utóbbi csak „admittitur” minősítéssel látta el.

Végül bejelenti Saurau gróf, hogy beadványához csatolt egy levelet, melyet Abaúj vármegye a budai Helytartótanácsához küldött és amelynek tartalmát Magyarországon mindenfelé eljuttatták. Abaúj vármegye ezen ismert cenzúra elleni tiltakozásáról¹² a rendőrfőnök úgy vélekedett, hogy a cenzúra megszigorítását kárhóztató irat — amivel kapcsolatban, elhallgatva azt a nem éppen lényegtelen körülményt, hogy a fentiekben tárgyalt mű még 1790-ben jelent meg, még azt is megjegyezte némi gúnnyal, hogy Koppi könyvének megjelenése nem igazolja e szigort — szerinte a protestantizmus és a nyugtalan vármegyék szellemét idézte. Saurau gróf szerint a megyei irat szerzői csak azért zajonganak, hogy a nagyobb méretű sajtószabadság által alkalmat nyerjenek bujtogató írásművek minél nagyobb számban való terjesztésére. Végül megjegyzi, hogy mindkét érintett tárgykör kívül esik a Polizei-Hofstelle hatáskörén: ezért korlátozta csak a fentiekre a kötelességszerűen készített jelentését. (Hamarosan tudomásul kellett vennie, hogy a cenzúra-ügyek is rendőri ügyekké válnak, az ő hatáskörébe kerültek.)

Az akta alján olvasható megjegyzés szerint az uralkodó a számára megküldött brosúrával kapcsolatban a szükséges intézkedést megtette. Ez — mint ismeretes — Koppi munkája példányainak elkobzását jelentette.¹³

KÓKAY GYÖRGY

¹⁰ „... die ganze Periode über Grossingere gehört nicht zum Gegenstände dieser Schrift, und ist ein hämischer Ausfall gegen einen Schriftseller, welcher manches vermeychtliche Rechte der ungarischen Nazion näher beleuchtet hat.”

¹¹ HORVÁTH: *i. m.* 66.

¹² Abaúj vármegye e tiltakozása ismert a szakirodalomban, de gróf Saurau véleménye nélkül.

¹³ „Die gesuchten Ausdrücke und gezwungenen Wendungen, mit welchen die Strenge der Bücher-Censur getadelt wird (wovon das oben angeführte Buch eben kein Beweis ist) verrathen den Geist des Protestantismus und der als äußerst unruhig bekannten unteren Komitate. Man schreiet es darauf anzulegen, durch mehrere Preßfreiheit nur die Gelegenheit zu erhalten, aufwieglerische Schriften mit mehr Bequemlichkeit zu verbreiten.”

Csokonai Vitéz Mihály történeti-földrajzi tárgyú könyvkijegyzései. II. Az anyag keletkezése és háttere.*

A. Keletkezéstörténet

A keletkezés idejével és indítékaival eddig csak Fekete Csaba foglalkozott. Említett tanulmányában ő Csokonai praeceptor korára (1794), tágabban 1792–1794 közé teszi az anyag keletkezésének idejét, helyét pedig természetesen Debrecenbe. Megállapítja, hogy Csurgón is segítségére lehetett a kész, leírt anyag.¹ Csak a K 669 kéziratköteget vizsgálta, a K 679/L.-ből csupán az első kijegyzett könyv évszámát veszi figyelembe (1791).

A keletkezés indítékaira vonatkozóan három föltevése van:

1. „A Statistika, História, Utazások, Politica és Geographia a természeti históriával együtt 4 esztendőktől fogva egyedül való foglalatosságom.” 1801-ben írja ezt Csokonai, amikor bécsi hírlapszerkesztőnek ajánlkozik. A tanulmányíró nem tartja valószínűnek, hogy könyvekből kiírt adatokkal akarta volna beajánlani magát a költő.

2. Tervezhetett valamilyen furcsa verszetet a travesztiára könnyen kapható költő, de ezt sem bizonyítja semmi.

3. Iskolai használat szerinte magyarázhatja a tudományos vagy költői célra értelmetlen betűrendes átdolgozást is. A kitűzött témák megverselése általános gyakorlat volt, a megverselendő téma lehetett akár földrajzi is. Másrészt a tantárgy elsajátítását is színezhette az érdekes megközelítés, és kedvezett Csokonai lenyűgöző egyéniségének. Ő ezt a lehetőséget véli legvalószínűbbnek.

I. A kéziratkötegek létrejöttének sorrendje

Nincs konkrét utalás arra vonatkozóan, hogy a két kéziratcsomó, illetve azok kijegyzései eredetileg hogyan követték egymást. Fekete Csaba a K 669 nagyobb egységeire vonatkozóan a következőket állapította meg:²

„Cellarius, Cluverius és Hornius megnevezett műveiből kiírott adatok; gondos, nyugodt írással; — ez a legkorábbi réteg.”

„Részben Csokonai, részben két diákkéz írásával további latin szövegrészek, a magyar szöveg üresen maradt helyeire másolva Beckmann, Hofmann és Luyts munkájából.”

„A. A. A. — V. V. V. fejlécek alá sorolt, magyar nyelvű lexikális rész, Csokonai és egy harmadik diákkéz írásával; az előbbinél helyenként elkapkodottabb és valószínűleg későbbi.”

Nehezen képzelhető el, hogy a lexikális rész későbbi legyen, mert mint említettem, úgy tűnik, hogy Hofmann lexikonából kimásoltatott latin szócikkek egy részének helye a magyar címszavakhoz igazodik. Fordítva ez nem igaz, mert a latin kijegyzés a megfelelő magyar szöveg *alatt* van, és nem tudta volna olyan pontosan kiszámolni a magyar szócikkek terjedelmét Csokonai, hisz Hübnertől és Szászkytól is írt hozzá. Ezért úgy gondolom, hogy Hofmann lexikonának másoltatását már a kész magyar szócikkek ismeretében végezte.

Beckmann munkájáról azt állapíthatjuk meg, hogy megfelelő részeit a Hofmanntól származó sorok alá íratta le Csokonai (a két másoló nem azonos), tehát valószínűleg későbbiek, sőt a magyar lexikonba is utólag kerültek be a szövegek fordításai (ugyanaz a kéz, aki latinul kimásolta).

Luyts könyvének kijegyzése nem követi a lexikális rész, illetve a Hofmann-szócikkek sorrendjét, és az üresen maradt részekre van másolva. Gyakran ugyanannak a lapnak „a” és „b” oldalát teljesen elfoglalja, tehát ezek lehetnek utólag betoldott lapok is. Valószínűleg ez a kötet legkésőbbi rétege.

* Az I. részt l.: MKsz 1996. 3. sz. 391–407.

¹ A keletkezésre vonatkozóan FEKETE Csaba: *i. m.* 77–78.

² Uő.: *i. m.* 71–72.

A következő probléma, hogy van-e kapcsolat a két kéziratcsomó között. Korábban már beszéltem a K 679/I. Hübner- és Szászky-kijegyzéseinek összefüggéséről a magyar nyelvű lexikonnal. Csak ezek kapcsolódnak a K 669-hez. A keletkezés sorrendjére vonatkozóan:

– A lexikális részben csak akkor találunk Hübner neve mellett oldalszámot, ha arról nincs kijegyezve a K 679/I.-be. Ez igazolhatná, hogy a kompiláció létrejöttkor már készen volt a Hübner-kijegyzés, de az is lehet, hogy Csokonai azokat a részeket akarta így jelölni, amelyek nem a Kanári-szigeteket tárgyaló fejezetből valók, a K 679/I.-be viszont csak az került be.

– Éppen a Szászkytól lefordított szöveg előtt találjuk a lexikon címszavainak egy részét – ráadásul a forrás megjelölése nélkül. Logikusabbnak tűnik, hogy a kész lexikon címszavai kerültek ide, mint az, hogy jegyzetelés közben vetett volna oda Csokonai néhányat a keletkező lexikon szócikkeiből betűrendben.

– A K 669 magyar nyelvű lexikális része valószínűleg korábban keletkezett, mint a K 679/I. följegyzései, mert nem került bele az a hatalmas mennyiségű információ, amit ezen kívül még közel harminc könyvből összeszedett a költő, sőt nem is utal rájuk (Hübner és Szászkyt kivéve).

– A K 669 kijegyzéseinek forrásai 1735 előttiak, és ó-geográfiát tárgyalnak. A K 679/I. zömében 1780 utáni munkákat tartalmaz. A legkorábbi 1704-ben, többségük 1780 és 1800 között, a legkésőbbi pedig 1800-ban jelent meg, jellegüket tekintve modernebbek, mint az előbb említettek. Mindez valószínűsíti, hogy a K 679/I. kijegyzései későbbiek.

Hogy a kisebb egységeknek mi a sorrendje, azt ma igen nehéz megállapítani. Az évek során minden bizonnyal több lap összekeveredett. Nem igazít el a könyvek megjelenési ideje sem, hisz a K 679/I. első kijegyzésének forrását 1791-ben adták ki, de 1704-ből való könyvet is találunk közöttük. Segítségünkre lehetnek a nagyobb fogások, mert a bennük levő szövegek nagyjából egy időben keletkeztek, így az is könnyebben meghatározható, hogyan követik egymást. Mivel folyamatosan jegyzetelt Csokonai, sokszor található ugyanazon a lapon az egyik szöveg vége és a másik eleje, ilyenkor egyértelmű a sorrend.

2. A keletkezés ideje és helye

Ha az egész anyagot tekintjük, megállapíthatjuk, hogy folyamatos munkáról van szó, amit Debrecenben kezdett, de eltávózása után (1795) tovább folytatott Csokonai. A K 669 forrásai 1735 előttiak, és mind megtalálható a kollégiumi könyvtárban. Kéziratos bejegyzések igazolják, hogy már Csokonai idejében is ott voltak, hiszen ezek az 1767 előtti évekből valók. Feltételezhetjük tehát, hogy ezek a följegyzések valóban Debrecenben keletkeztek. A K 679/I. kézirat-köteggével bonyolultabb a helyzet. Sok könyv megvan a kollégiumi könyvtárban, de nem lehet elkülöníteni olyan egységet, amely egyértelműen 1795 előtti lenne. Meissner Ferenc könyvkereskedése 1796 és 1799 között működött, tehát a kijegyzéseknek ez a része ebben az időben keletkezhetett. Fábrí professzor Geográfiáját Csurgóról kérte a költő 1799-ben, sőt Gaál Lászlónak, Csokonai egyik diákjának csurgói visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a költő „gyönyörködött különösen a’ természettani, földleírasi, történeti és poétai munkákban. [...] éjtszaka éjfélig ő maga gyertya világnál olvasott extrahált. – mutatják jegyzetei mellyeket tsomóstúl bírnak. De meg magam láttam.”³ Tehát valószínűleg segédtanítótsága alatt is folytatta a munkát.⁴ A már Fekete Csaba által idézett, 1801-es levél szerint pedig a „Geographia a természeti históriával együtt 4 esztendőktől fogva egyedül való foglalatosságom.” A legkésőbbi könyvek 1800-ban jelentek meg (Townson és Budai Ézsaiás munkái). Az 1801–1802-ben írott levelek-

³ *Csokonai emlékek*. Kiad. VARGHA Balázs. Bp. 1960. 433.

⁴ Ezt támasztja alá az 1799-ben Csurgón keletkezett Georgicon-fordítás kézírata is, amelynek első lapján a Kanári-szigetek felsorolását találjuk.

ben többször említi Townsont, tehát ebben az időben jutott hozzá az útleírás francia fordítása. Az évszám igazolja, hogy még Debrecenbe való végleges visszatérése után is jegyzetelt.

B. A kijegyzések indítéka, a téma korabeli aktualitása

1. Csokonai mint diák és tanár

Csokonai földrajzi jellegű tájékozódásának hátterében a debreceni Kollégium áll, ahol 15 évet töltött (1780–1795). A földrajzot mint önálló tantárgyat Maróthi György vezette be, (1738–44 között tanított), aki működésével óriási föllendülés elindítója volt. A baseli egyetemen végezte tanulmányait, mely református jellege miatt mindig kedvelt volt a protestáns diákok körében; legtöbbször a XVIII. században tanultak itt, mintegy kétszázan.⁵ Külföldi tanulmányútja során — készülve a tanításra — nagyon sok könyvet vásárolt, amelyek hagyatékából a Kollégium könyvtárába kerültek.⁶ A história és ékesszólás professzora lett, és a történelem oktatásához kezdetől hozzákapcsolta a geográfiát, amin ekkor még egyértelműen történelmi vagy politikai földrajzot értek.⁷ Államismét is tanított, tananyagában Hübner hatása érezhető. Az ó-geográfia oktatásához ókori szerzők műveit és a „nagy Celláriust” (*Notitiae...*), az új-geográfiához pedig a „kis Cellarius” (*Geographia...*) mellett híres lexikonokat — többek között Iselin és Hübner munkáit használta. Csokonai diáksága idején Sinai Miklós tanított a Kollégiumban történelmet és földrajzot (1760–91). Módszereiben Maróthit követte, de az új-geográfiához már Tomka — Szászkyt (*Introductio...*) is fölvetette. Az ó-geográfia oktatása a második osztályos declinistáknál kezdődött. Sinai utódja Budai Ézsaiás lett, aki 1785/86-ban Csokonai privatus praeceptora volt, majd göttingeni tanulmányából hazatérve, 1794-től a kollégium tanára. Az 1734-ben alapított „göttingai” egyetem haladó szellemisége miatt szintén nagyon kedvelt volt a diákság körében, akik könyvekkel megrakodva tértek haza. Az egyetem nagyon híres központja volt az utazási irodalom tanulmányozásának és kiértékelésének. Bizonyítja ezt, hogy sok kijegyzés forrása származik valamelyik itteni professzortól (Köhler, Schlözer, Büsching, Fabri és Meusel). Budai szintén az említett tankönyveket használta a földrajz oktatásához, 1801-ben pedig fölkérték egy magyar nyelvű ó- és új-geográfiai tankönyv megírására, ez azonban nem valósult meg.

Csokonainak mint a Kollégium diákjának volt tehát alkalmának megismerni ezeket a műveket. Elképzelhető, hogy a magyar nyelvű lexikális rész kifejezetten iskolai feladatra készült, és fölkelte a költő érdeklődését, további kijegyzésekre készítette. Praeceptorként maga is tanított földrajzot. Bizonyítja ezt az 1794-es *Specimen Poetarum*, az általa tanított poétai osztály tananyagának jegyzéke. Ebben leírja, hogy az egyes tantárgyakból mire haladt az osztály. A földrajzról ezt olvashatjuk: „Geographiam antiquam percurrerunt” (Az antik földrajzot végighaladtak).⁸ 1799 májusától Csokonai a csurgói gimnázium segédtanítója. A visszaemlékezések és levelek valószínűsítik, hogy itt is tanított földrajzot. „Fábi Professor Geographiáját” azért kéri, mert „rövid sistemát s iskolai kézikönyvet” akar készíteni a tanítványok számára. A tanításhoz segédanyagul szolgálhattak a kijegyzések és a betűrendbe szedett kompiláció. Mégis úgy gondolom, a kijegyzések anyagával, ha kezdetben nem is, de később mindenképp további földolgozási terve volt, mert nehezen képzelhető el, hogy ilyen sok könyvből annyi leírást és adatot kivonatolt csupán oktatási segédanyagként. Ehhez kicsiny hányaduk is elegendő lett volna. Nem kizárt

⁵ Erről részletesen l. LENGYEL–TÓTH: *i. m.*

⁶ Könyvtárának bemutatását l. ÖTVÖS János: *Maróthi György könyvtára*. = A debreceni KLTE könyvtárának Évk. 1955., Debrecen, 1956. A könyvek között volt pl. Cellarius, Pufendorf és Iselin megnevezett munkája is.

⁷ A földrajz tanításáról l. GONDÁNÉ: *i. m.* (Maróthi földrajzi előadásait két kötetben őrzi a Kollégium R 295/a–b.)

⁸ MM: II. 785.

azonban egy anyanyelvű kézikönyv elkészítésének a terve, ahol a szigetek leírása, történelme és irodalmi vonatkozásai egyaránt fontos szerepet kaphattak volna, hiszen láttuk, hogy a témához nem talált magyar irodalmat. De ilyen szándéknak sincs nyoma az életműben.

2. A kivonatolás mint XIII–XIX. századi műfaj

A két bemutatott kéziratköteg kijegyzései közel negyven könyv meghatározott téma szerinti kivonatai. A magyar nyelvű lexikális rész esetében is erről van szó, csak ott Csokonai betűrendbe szedte az információkat. A kivonatolás „a lényeges információ kiemelésére specializálódott”, és Penke Olga szerint a felvilágosodás korának divatos rövid műfaja volt. 1780 és 1830 között nincs olyan író, akinél ne találnánk meg ezt a műfajt valamilyen formában.⁹ Lét-rejőtte szorosan összefügg a felvilágosodás filozófiájával, amelyben az ismeretek összességének összegyűjtése a rendszerezés és továbbadás vágyával fonódik össze. Magyarországi történetét a magyar nyelvű olvasás megszerettetésének és a tudományok magyar nyelvű művelésének programjához kapcsolja. Jellegzetes példái között említi Molnár János *Magyar Könyvház* című vállalkozását, amelyből négy különböző helyen is olvashattunk kijegyzéseket. Ilyenek voltak első magyar nyelvű folyóirataink is, közülük legjellemzőbb példaként Péczeli (1750–1792) *Mindenes Gyűjteményét* említi, amelyet Péczeli halála után Csokonai folytatni akart: „Okaim erre ezek. Mert így a magam írásaimat, amelyek többnyire apró darabok, szintűgy kiadhatom, azonban a tudósoknak közé iktatott munkáival a könyvnek dísz, kedvességet és tekintetet adhatok... Új Mindenes Gyűjtemény lesz a neve...”¹⁰ Penke Olga két típust különít el: az egyiket folyóiratokban, könyvekben megjelent munkák képviselik, másikat pedig a kéziratos „kiszedegetés” formája. Erről van szó Csokonai esetében. Az iskolai tanulmányok során saját használatra írt kivonatok is nagyon elterjedtek voltak, a költő kedvelte és művelte ezt Debrecenben, Csurgón pedig, Gaál László szerint, éjszakánként is szorgalmasan „extrahált”. A két kéziratsomos különös „extrahálás”, azaz kivonatolás, mert nem könyvek tartalmát foglalta itt össze, hanem bármit talált, ami valamilyen módon kapcsolódott a Kanári-szigetekhez, azt „kiszedegette”. Hogy milyen céllal gyűjtött össze ennyi följegyzést ugyanarra a témára vonatkozóan, arra sehol nem találunk magyarázatot, ezért csak föltevéseink lehetnek.

3. „Földrajzi eufória” – Aranykor-mítosz

Julow Viktor is észrevette Csokonai fokozott földrajzi érdeklődését: „jellemző rá valami ‚földrajzi eufória’, a sokszínű világ, messze népek, soha nem ismert tájak átható nosztalgiája. Nyugtalan, forrongó érdeklődését ránk maradt nagy tömegű geográfiai jegyzete is mutatja. Képezelete néha egészen a hottentotákig, otahajtáig (tahiti-beliekig) és mindennemű ellenlábaskig is elkalandozik...”¹¹ Egész életében végigkíséri ez a nosztalgia. Maga a költő a *Halotti versekben* vall róla:

„Boldog! ki a tündér románok helyébe / Útazók írásit forgat a kezébe, [...] / Aki ásítózva ül toalettéhez / S unalommal nyúl egy utazó könyvéhez, / Kis olvasás után emberré kezd lenni, / Földekről, népekről esméretet venni, / Rátalál helyére e nagy planétában, / S mi ő az emberi nemzetek láncában? / Azt érzi, hogy ott jár és ébren álmodik, / Egyre tanul s múltat, henyl s okosodik.” (III. rész, utolsó versszak)

⁹ PENKE Olga: „A könyveknek veleje” – *A felvilágosodás egy rövid műfajának magyarországi története (1780–1830)*. Előadás a debreceni Felvilágosodás Konferencián, 1995.

¹⁰ Széchényi Ferenc grófnak, Komárom, 1798. jan. 23.

¹¹ JULOV Viktor: *Csokonai Vitéz Mihály*. Bp. 1975. 115.

A *D[ebreceni] Magyar Psyche* tréfás újságparódiája mögött felsejlő hatalmas földrajzi ismeretanyag kapcsán Debreczeni Attila is utal a szóban forgó két kéziratcsomóra.¹² Már beszéltem a megfelelő helyen arról, hogy Raff neve és munkájának címe fölbukkan a szövegben, sőt „Cook Kapitány”, „Porto Santo” és a „Fortunata Insulák” is, de csak szójátékként szerepelnek. Talán azt is érdemes megemlíteni – tekintve a kijegyzések tartalmát –, hogy a spanyolországi bort összehasonlítja a tokajival; más kapcsolat azonban nem mutatkozik a kijegyzésekkel.

Csokonai nagyfokú érdeklődését kétségtelenül XVIII. század nagy felfedező útjainak hatása is motiválja. Ez az időszak tekinthető a tengeri felfedezések második nagy korszakának. A század egyik legnagyobb eseménye, hogy Cook felfedezi az ötödik földrészt, megdöntve ezzel a „Terra Australis” feltételezett létezését, és föltérképezi Ausztrália keleti partjait, a figyelem központjába helyezve ezzel a Csendes-óceán déltengeri szigeteket. A tengerentúli utazások eredményeként sorra születtek meg a néha valótlant is állító, rendkívül népszerű utleírások, amelyeket igyekeztek minél gyorsabban lefordítani különböző nyelvekre, vagy lefordítva kivonatolni – magyarul például Molnár János. A fordítások gyakran gyűjteményes kiadásokban jelentek meg, és sok a külföldön tanuló diákokkal került Magyarországra. Az európai ember számára kihívást jelentett a más népekkel, más kultúrákkal való találkozás, azok megismerése és elfogadása. A bennszülöttek kezdeti lenézése után megjelenik velük kapcsolatban a rousseau-i „homme naturel” (természeti ember), majd a „nemes vadember” fogalma. Ők lesznek az igazán szabad, ártatlan és boldog, a természettel összhangban élő ember szimbólumai. Különösen igaz ez az 1775 után föltűnő, rendkívül nagyhatású alakra, a szigetlakóra.¹³ Külső megjelenésüket tekintve az antik szépségeszményt vélték a kutatók fölfedezni bennük, a déltengeri szigeteken pedig az Édent, a „földi Paradicsomot”. Csokonai számára a szigeteket a vágyott aranykort testesíthették meg. Életműve bizonyítja, hogy milyen fontos volt számára a tökéletes boldogság elérésének lehetőségét megteremtő aranykor világa. A Kanári-szigetek történelmi, irodalmi, mitológiai vonatkozásai, a hozzájuk fűzött legendák, a valaha virágzó, elsüllyedt Atlantisz, a szigetek rendkívüli termékenysége, az örökké nyíló virágokról szóló hírek éppen eléggé indokolják ezt. Az ókorban itt volt a világ legnyugatabbi pontja, ezért itt húzták meg az első Délkört, ide képzeltek a Heszperidák kertjét, és Horatius ide helyezte az Elíziumi mezőket, a boldogult lelkek helyét. A Heszperidák kertje, amely a görög mitológiában az élet és halál dialektikáját jelképezte, Vörös Imre szerint a felvilágosodás költészetében „az Édenkert által szimbolizált „aranykor” eszméjét” testesítette meg.¹⁴ Nem csoda hát, ha a költő érdeklődését megragadta a Kanári-szigetek világa.

4. A klíma-elmélet hatása

A déltengeri szigetek lakóinak tökéletes boldogságát, természetes szabadságát, paradicsomi világát sokan a kedvező éghajlattal és az ebből adódó fenséges természeti környezettel hozzák összefüggésbe. Megfigyelték, hogy nem csupán gondtalanok, hanem „fiatalok maradnak a szigetlakók, hála a kedvező éghajlatnak [...] Bougainville [már Cook előtt érintette Tahiti szigetét], aki feltétlen és meggyőződéses híve volt Montesquieu milióelméletének, teljesen a külső körülményeknek tulajdonította, hogy a szigetlakók a legcsekélyebb kellemetlenség nélkül érik el boldog öregkorukat.”¹⁵

¹² DEBRECZENI Attila: *Csokonai az újrakezdések költője*. Debrecen, 1993. 176. (Erről a témáról bővebben szól „A természeti ember” című fejezetben, 174–177.)

¹³ Erről részletesen l. BITTERLI, Urs: „*Vadak*” és „*civilizáltak*”. Bp. 1982. (Különösen: 495–510.)

¹⁴ VÖRÖS Imre: *Természetszemlélet a felvilágosodáskori magyar irodalomban*. Bp. 1991. 82.

¹⁵ BITTERLI, U.: *i. m.* 499.

Tahiti (Otahitá) szigete, mint a természettel tökéletes összhangban élő nép világa, Csokonainál is fölbukkan. Leghosszabban a Dayka Gábor műveiről szóló bírálataban ír róla az egyik vers kapcsán: „A' Húronnal nem jöhet őszve egy aurea aetasban élő nép, [...] A' physica festéssel is, melly a' moralist, vagy a politikait színezi, nem jól jön őszve Otaheite' szigetének boldog Climája; melly, jóllehet a' Torrida Zona alatt esik, mégis sem Lakosait meg nem feketíti és apathizálja sem a' rekkenő hévségeket nem érezi. Örökös tavasz van annak Cocusos erdejiben [...]”¹⁶ Aura aetasban, aranykorban élő népről beszél, akik éghajlati adottságaiknál fogva boldog Climában élnek. A felvilágosodás korában egész Európára nagy hatással volt a klíma-elmélet, amelynek fő képviselője a francia Montesquieu. Szerinte az éghajlat határozza meg egy nemzet szellemét, sajátosságait, szükségleteit, törvényeit, szokásait. Követői azt vizsgálták, hogy mennyiben határozza meg egy nép sorsát, természetét, kultúráját a földrajzi elhelyezkedés és az éghajlat. Magyarországon is nagy érdeklődést keltett az elmélet. Budai Ézsaiás doktori értekezésének is ez áll központjában, arra keres magyarázatot, hogy a kultúra miért fejlődött ki Európa északi részén később, mint a délin. A fő okok között a kedvezőtlen természeti viszonyokat, zord éghajlatot, rossz talajt és földrajzi elzártságot is megemlíti. A *Közönséges História* kijegyzett részében is éppen a Climának az emberekre tett hatását bizonygatja. Csokonai is foglalkozott az elmélettel, életművében jelentős szerepe van (bizonyítják ezt a *Marosvásárhelyi gondolatok* és a *Halotti versek* is). Az érdeklődés megmutatkozhat az Atlanti-óceán déli szigeteire, azaz a Kanári-szigetekre vonatkozó följegyzésekben is, de úgy gondolom, itt nem ez jelenik meg hangsúlyozottan.

5. „A ferrói szent fa”

Érdekes kapcsolatot találunk ebben a témában Kölcseynek *A ferrói szent fa* című töredékben maradt elbeszélésével, amellyel kapcsolatban Szilágyi Márton részletesen szól Csokonai földrajzi följegyzéseinek ide vonatkozó részéről.¹⁷ A töredékben fölbukkan Atlantisz legendája is. Kölcsey forrása Bory de St. Vincent *Geschichte und Beschreibung der Kanarien-Inseln* című útleírásának német fordítása, amelyet 1804 áprilisában, tehát a Csokonai halála előtti évben adtak ki Weimarban. Kölcsey azzal kezdi a Kanári-szigetek bemutatását, hogy ezeket nevezték az ókorban boldog szigeteknek, illetve hogy a kanárimadarak révén váltak híressé. Ugyanezt Csokonai kijegyzéseiben, illetve bármelyik földrajzi kézikönyvben megtalálhatjuk. A történet Ferro szigeten játszódik a francia Bethencourt királysága idején, 1404-ben. Kölcsey hosszasan beszél az őslakók társadalmáról, szokásairól, a guancsok halottkultuszáról, majd Ferro nevének eredetével foglalkozik (Hero = sziklahasadék), sőt említi geográfiai jelentőségét, az első Délkört is. A vízhiányról és a szent fáról is beszél, ami csodálatos módon enyhíti a szárazságtól szenvedő lakosság szomját. Az elbeszélés egyik konfliktusa éppen abból adódik, hogy az őslakók el akarták rejteni a szent fát az idegenek elől, akik a szomjúság miatt már eltávozni készültek, de egy asszony elárulta a titkot, mert szerelmes lett egy francia katonába. A fa részletes leírását, csodálatos tulajdonságait, sőt ezt a történetet is megtaláljuk Csokonai kijegyzéseiben, sőt a magyar nyelvű lexikális részben kétszer is szerepel a *Santo* címszó, ahol a fa részletes leírása után elmondja a történetet két, lényegében azonos változatban (Hübner és Hofmann szerint):

„Ezt a' fát eldugták a' lakosok, és a' Spanyolok, a' kik ebbe a' szigetbe kiszálltak, már ismét el akartak költözni, mivel se patakot, se kútát nem láttak, se nem hallottak. Hanem egy asszony, a' ki a' Spanyolokkal jó alkuba volt, elárulta a' titkot. Hübner Vollst.”

¹⁶ Csokonai levele Kazinczyhoz, 1803. febr. 20.

¹⁷ SZILÁGYI Márton: *Kölcsey „A ferrói szent fa” című novellatöredékének forrása.* = ItK 1994. 2. sz. 228–246.

A másik címszónál: „A' Lakosok eltitkolták ezt a' Spanyoloktól, gondolván, hogy a víz' nemléte miatt elhagyják a' Szigetet: de egy Kurva jelentette ki a' titkot, 's úgy fenekelték meg itten magukat osztán a' Spanyolok. H. Ferri.”

Tehát ismert motívumról, közszájon forgó történetről van szó, ami viszont nem csupán Kölcheynek, hanem már Csokonainak is fölkelte az érdeklődését. Figyelemreméltó, amit Szilágyi Márton a töredékben maradt novella lehetséges értelmezéséről ír: a novella az *életfaképzet* irányába éppúgy fejlődhetett volna, mint a szimbolikus vagy allegorikus értelmezés irányába. A ferroi szent fa (esetleges életfa-szimbólum) esetében tehát közismert legendáról van szó, amely szintén fölkelthette a téma iránt egyébként is fogékony költő érdeklődését. Annál is inkább, mert ez a motívum is kapcsolatba hozható az Éden, az aranykor képzetével. Kölchey műve is igazolja, hogy a téma egy író vagy költő számára sokféle földolgozási lehetőséget rejtett magában. A probléma az, hogy Csokonai életművében sehol nem találjuk nyomát a hatalmas mennyiségű kijegyzés földolgozásának.

A Kanári-szigetekre vonatkozó följegyzések keletkezésére vonatkozóan — a meglévő néhány információ alapján is — csak fölvevéseink lehetnek. Egészen biztos, hogy folyamatos munkáról van szó, amit debreceni diákévei alatt kezdett el Csokonai — hogy pontosan mikor, nem tudjuk, de a szakirodalom szerint 1793–94 körül jelentkezik nála a „földrajzi eufória”, és végigkíséri egész életében. Még Debrecenbe vélegesen visszatérve (1800) is hűségesen jegyzeteti az ide vonatkozó információkat. A fennmaradt, hatalmas mennyiségű anyagot közel negyven, többnyire történeti-földrajzi kézikönyvből „szedegette ki”. Néhány szerzőre illetve művére utal egyéb írásaiban is, de ilyenkor sohasem közvetlenül erre a munkára vonatkoztatva említi őket. Földrajzi érdeklődése életműve alapján alátámasztható, de arról sehol nem tesz említést, hogy mélyebben foglalkozna konkrétan ezzel a témával, vagy nagyobb mennyiségű jegyzettel rendelkezne. A Kanári-szigetek többféle szempontból is fölkelthették a költő érdeklődését, de sehol nem beszél arról, hogy irodalmi vagy tudományos céllal egy magyar nyelvű lexikont készített, illetve összegyűjtötte volna a szépirodalmi vonatkozásokat, a történelmi, földrajzi, statisztikai adatokat, és sehol sem dolgozta föl azokat. Nem bizonyul elegendő magyarázatnak, hogy iskolai céllal készült ez az anyag, mert bár tényleg fölhasználhatta mint megverselendő témát vagy tanítási segédeszközt, ehhez elég lett volna a jegyzetömeg kis hányada is. Talán további terve volt az adatok összegyűjtése után azok rendszerezése — esetleg egy anyanyelvű kiadvány formájában, hiszen a kijegyzetelt források között nem találkozhattunk magyar nyelvűvel, ami a Kanári-szigetekkel bővebben foglalkozott volna. A rendszerezés azonban nem történt meg, így nyitott kérdés marad, hogy hol van ennek az anyagnak a helye Csokonai életművében. De hogy számottevő jelentősége van, az a jegyzetanyag hatalmas mennyisége és időbeli kiterjedtsége alapján bizonyosnak látszik — feltárásával és a felvetődő kérdések (valamint válaszok) megfogalmazásával az ezzel való szembenézést kívántuk elősegíteni.*

OROSZ BEÁTA

Az „őstörténész” Csokonai. Vajon idézőjelbe kell-e tennünk az *őstörténész* minősítést Csokonai esetében? Ha arra gondolunk, hogy az *Arpádiász*t, a honfoglalási eposzt megírni szándékozó *poétát* illetjük ezzel, akkor nemigen vonhatjuk kétségbe az idézőjel jogosultságát. Ha azonban szembesülünk azzal a poeta doctusszal, aki e nagy terv megvalósítására készült, ennek szentelve életét, már korántsem bizonyos, hogy indokolt az idézőjel. Csokonai olyan tájékozottságot árul el a magyar őstörténet problémáinak részleteiben, azok szakirodalmában, ami — még az irodalom és tudomány határvonalainak korabeli egybemosódottságát tudva is — több mint feltűnő.

* Köszönetet mondok Debreczeni Attilának, mert munkám során nagyon sokszor segítségemre volt, és Tóth Erikának, aki velem együtt dolgozott az adatok összegyűjtésén.

Persze nem újdonság Csokonai poeta doctus voltát emlegetni, s az ugyancsak ismeretes, hogy a költő kiterjedt kutatásokat folytatott a magyarság eredetével, honfoglalásával kapcsolatosan — a felhalmozott ismeretanyag részletekig hatoló számbavétele mindezek ellenére meghökkentő képet tár elénk, olyan impozáns „szakmai” felkészültségről vall.

Az alábbiakban Csokonainak az *Árpádiász* műhelymunkájaként végzett őstörténeti kutatásáról kívánunk részletes, elsősorban adatszerű áttekintést nyújtani. Nem foglalkozunk azon kérdésekkel, amelyeket a szakirodalom már — véleményünk szerint — megnyugtatóan tisztázott. Így csak jelezzük, hogy egyetértünk Szilágyi Ferenczel az Árpád-eposz tervezetének és elkészült 51 sorának datálási kérdéseiben: szemben Juhász Gézával, aki 1796-ra tette ezek kidolgozását, Szilágyi Ferenc bizonyította, hogy a terv legkorábban 1798—1799 körül merülhetett fel a költőben, a megírás pedig 1803 első felére tehető (vö. SZILÁGYI Ferenc: *Az Árpád-eposz keletkezéséről és forrásairól*. In: Uó.: *Csokonai művei nyomában*. Bp. 1981. 621—667.; a továbbiakban: SZILÁGYI: *CsMűv.*). Szilágyi Ferenc egyébként részletesen áttekintette az *Árpádiász* szakirodalmát, megvizsgálta a költő egyik feljegyzését (*A magyarok ősi vallásáról*) és azonosította forrását, továbbá igyekezett az eposztervnek a korabeli irodalommal való összefüggéseire is rámutatni. A magunk részéről az *Árpádiászt* a költő utolsó éveinek legfőbb integráló központjaként, a költő újonnan kialakított irodalmi programjának, a „nationalis poézis” jegyében fogant törekvéseinek a letéteményeseként értelmeztük, hozzátéve azonban, hogy ekkori költői kiteljesedése nem ebből az irányból sarjadt ki (vö. DEBRECZENI Attila: *Csokonai, az újrakezdések költője*. = Csokonai Könyvtár 1., Debrecen 1993. 137—139, 149—151.).

Az Árpád-eposz műhelymunkájának nyomaira elsősorban a költő levelezésében bukkanhatunk: 11 általa frott levélben tesz említést erről az 1801—1804 közötti időszakban (zárójelben megadjuk VARGHA Balázs népszerű szövegkiadásának az oldalszámait, *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája*. II. Bp. 1981., a kritikai kiadás eredményei alapján pontosítva a levelek adatait).

1. Görög Demeternek, 1801. február vége (421—423.)
2. Festetics Györgynek, 1801. április 10. körül (429—431.; július 7-i keltezéssel)
3. Széchényi Ferencnek, 1802. február 13. (446—447.)
4. Kultsár Istvánnak, 1802. augusztus második fele (464—465.; 1802-es keltezéssel)
5. Széchényi Ferencnek, 1802. szeptember 16. (455—462.)
6. Széchényi Ferencnének, 1802. szeptember 18. (462—463.)
7. Johann Christian Engelnek, 1803. április 27. (487—488.)
8. Széchényi Ferencnek, 1803. május körül (483—484.; 1803-as keltezéssel)
9. [?Berzeviczy] Pálnak, 1803. május körül (489.)
10. Festetics Györgynek, 1803. július 17. (491—492.)
11. Kazinczy Ferencnek, 1804. július 14. (505—507.)

Ezekhez vehetjük még a költő két kéziratot jegyzetét (l. MTAK. K 755. 10b.; SZILÁGYI: *CsMűv.* 636—637.), valamint a *Lilla* és a *Dorottya* előbeszédeinek, továbbá az epopoeáról szóló értekezésnek a vonatkozó utalásait; ez utóbbi három írás 1803 első felében készült, tehát akkor, amikor minden valószínűség szerint a töredékes kidolgozás és a tervezet is.

Három levélben (a 3., 6. és 8. sorszámmal felsoroltakban) csak futólag említi a készülőben lévő Árpád-eposzt, mintegy ébren tartva főúri támogatói figyelmét saját személye és nagyratartó terve iránt. Ezeket leszámítva érdemi megnyilatkozásokat rejtenek a levelek. Az első kettő azért érdemel figyelmet, mert az *Árpádiásznak* az életműbe való ágyazottságáról vall: a lezárás és újrakezdés egybefonódó mozzanatait fogalmazza meg e nevezetes sorokban a költő, e gondolatokat fejti ki a *Lilla*-előbeszéd végén, valamint az epopoeáról szóló értekezés utalásában is (l. erről DEBRECZENI A.: *i. m.* 54, 138.). Az utolsó három levél (valamint a *Dorottya*-előbeszéd) már a munka előrehaladásáról számol be: a Festeticsnek és Kazinczynak frott levelekben az eposz részletes tervezetének kidolgozásáról és önállóan való kiadásának állásáról szól, a feltehetően Berzeviczy Pálnak frott pár sor, amely nem más, mint az elkészült 51 sorhoz és a tervezethez

csatolt kísérőlevél, személyes megnyilatkozás a műhöz való viszonyáról („Ezzel sietni kellene, hogy belé ne hálnék”).

Az eposz műhelymunkálataiba a maradék három levél (4., 5., 7.) és a két kéziratot jegyzet enged bepillantást. Szomorú érdekességük ezeknek a helyenként értekezés mélységű leveleknek, hogy mindegyik valamilyen praktikus célzattal íródott. A szakmai érdekű részek elsődlegesen vonatkozásukban a címzett elkápráztatását szolgálták, a műveltséganyaggal való zsonglórkodést minden esetben követte a kérés. Johann Christian Engel ebben az időben Csokonai *Anakreoni Dalok* című kötetét cenzúrázta Bécsben, a kérés e munka meggyorsítására irányult. Széchényi Ferenc ekkor alapította könyvtárát, hozzá állásért fordult a költő, Kultsár Istvánhoz pedig ezt megelőzően a Széchényihez vezető út előkészítése végett. Mindez persze semmit le nem von a címzett megnyerésének céljából elősorolt gazdag ismeretanyag értékéből és érdekességéből, mindössze annak villódzó kifejtését magyarázza némileg. A legbővebb a Széchényi Ferenchez szóló, 1802. szeptember 16-i levél, ennek utalásait felfejtven haladunk előre a továbbiakban, az adott helyeken beidézve és tárgyvalva a másik két levél vonatkozó részeit is. A leveleket a kéziratokból adjuk közre, a Széchényi-levél szövegébe szögletes zárójelbe tett számokat illesztettünk, melyekkel az utalásokat mintegy csoportokba rendezzük.

Csak az *Árpádról* és *Óselejinknek* megtelepedésekről írandó Heroica Epopeoem is négy esztendő elforgása alatt, sok olvasásra és vizsgálásra adtak nékem okot; mellyből Nemzetünknek eredete, régi lakó helye, más nemzetekkel való atyafisága, és hajdani szokásai világosabb fényre jönnek. Ezeket öszveszedni, elrendelni, és historico-critica formában kiadni annyival interesszantabb volna, a' mennyivel jobban és többen kezdenek erről a' dologról még a' Külföldiekis gondolkodni, írni 's vetélkedni, és a' mint történni szokott külömbkülömbféle ('s néha képtelen) Systema-faragásokra vetemedni. [1] Olahus Rudbeckius, Upsaliai Professor, kezdte legelőször a' Magyaroknak a' Lapponokkal való Atyafiságát rebesgetni, melyről idővel Sajnovits egész Könyvet írt. Őket követték Pray, Schwartner, Schlötzer, Gatterer, maga Kant és tsak nem az egész Külföld. Újabb systemát vettek fel Hell, a' ki a Kareliaiakkal, Fischer, Büsching a' kik a' Wogulokkal, 's még ujabban Spittler a' ki a' Kalmukokkal tett atyafiasokká bennünket. [2] Ki nem tudja az idvezült Praynak, Desericiussal 's az ő halála után Cetto Benedekkel való visszázkodásait Nemzetünk' eredetéről 's régi lakóhelyéről? Pray felette sokat tulajdonított a' Dequignes' Chinai Történeteinek, ugyan annyit, vagy még többet Severini és Szekér Joákim. [3] Legrégibb Historicussaink t. i. a' Béla' Iró Deákja és Túróczi megelégednek azzal hogy bennünket a' Scytháktól (de ezt vagum nomennek mondja Cornides) származtatnak, és régi lakásunkat Dentria, Magaria 's Bascardiába tészik. [4] Ezek után indul Palma és Katona; és ez az utolsó Úr hatalmasan vitatja a' mi Átfillával és a' Hunnusokkal való vérségünket, melyet már Schlötzer és Gebhárdi 's ő utánok mások nem csak kétségessé hanem nevétségessé is tenni igyekeztek. [5] Az akkorbéli Krónika-íróknál egy két helyetske fordúl elő tsak úgy szanaszánt a' Magyarokról; mint a' Napkeletiek közzül Const[antinus] Porphyrog[enitusnál], Leonál, Otto Frisingensinél, Luitprándusnál, Reginonál 's a' t. a' Napnyugotiak közül etc. [6] Fordúl elő az újabb íróknál is, millyenek, Plancarpinus, Rubruquis, Odoricus, Raynaldus, Aeneas Sylvius Piccolomini, Schall és mások: kik (legalább ebben a tekintetben) esmérletlenek. [7] Legkevésbé esméretének pedig nálunk Nesztornak Orosz Kronikája, és Abulgazi Bayadur Khánnak Tatár (vagyis Mongol) Genealógiai Historiája. Ezeknek és több ehez hasonló Iróknak, a' kik t. i. nem egyenesen a' Magyarokról írnak, 's többnyire tsak nagy Collectiókban fordúlnak elő, mint a' Corpus Historiae Byzantinae, a' Muratori Scriptorum Rerum Italicarum a' Pistorius Scriptorum Rerum Germanicarum az Orosz Krónikák Schlötzer által, a' Raynald Annales Ecclesiastici, a' Histoire Générale des Voyages, és annál fogva magános embereknek nem megszerzhetők, ezeknek, mondom, a' Magyarokat illető helyeit igen jó volna egy csomóba szedni, hogy Tudóssaink is jobban esmérhetnék, megszerzhetnék, belőlök dolgozhatnának és valahára Nemzetünk eredetét, atyafiságát, és régiségeit (mellyeknek bizonytalan volta egy egész Natio-

nak kissebbségére szolgál) kidolgozhatnánk. Én már gondolkoztam róla, hogy ha környülállásim kedveznek, ösveszedem és kiadom illy Név alatt: Thesaurus Antiquitatum Hungaricarum sive Collectio Scriptorum omnis aevi, Lingvae et Nationis, quicunque de origine affinitate, patria, moribus, rebusque gestis Magyarorum ad mortem Ducis Arpadi quidpiam memoriae proderunt. Ez énnékem magamnak is felette szükségés volna, hogy Árpádomat annál helyesebben elvégezhetném. Mert az akkori történetek, Geographia, Régiségek, Familiáknak, Váraknak és Városoknak eredeti, szokások, erkölcsök, vitézeknek személyes viseltt dolgaik 's a' t. még egybeszedve nintsenek. Míg pedig a' Documentumok mind keze alatt nem találtnak az embernek szörnyű nehéz az illy homályos állapotokban boldogúlni. (a MTA Könyvtárának Kézirattára, K 3/24.)

[1]

A magyar nemzet eredetének és rokonságának kérdései jelentik az első csomópontot a gondolatmenetben, pontosabban a magyar – finnugor nyelvhasznítás eredményeinek a számbavétele. Az itt először említett *Olahus Rudbeckius, Upsaliai Professor*, vagyis ifj. Olof Rudbeck (1660–1740) svéd tudós *Specimen usus linguae gothicae* (Uppsala 1717) című munkájában veti fel a finn – magyar nyelvrokonság gondolatát (vö. ZSIRAI Miklós: *Finnugor rokonságunk*. Bp. 1937. 480.). Magyarországon Sajnovics János (1733–1785) műve terjesztette el szélesebb körben ezt az akkor újszerű tudományos felfedezést (*Demonstratio idioma Ungarorum et Lapporum idem esse*, Koppenhága 1770.; Nagyszombat 1772.; magyarul I. SAJNOVICS János: *Demonstratio*. Ford. CONSTANTINOVIITSNÉ VLADÁR Zsuzsa. Bp. 1994. Bibliotheca Regulyana 2.; vö. ZSIRAI M.: i. m. 492–497.). Pray György (1723–1801) a hun – magyar rokonság híve volt, ehhez illesztette Sajnovics művének megjelenése után a lapp – magyar nyelvrokonság gondolatát úgy, hogy a lappokat is a hunok leszármazottainak mondta (*Dissertationes historico-criticae in Annales veteris Hunnorum*. 1774.; vö. KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1983. 575.; Pray őstörténeti munkásságáról részletesen I. VÁSÁRY István: *Az őstörténész Pray*. = ItK 1979. 287–292., a *Dissertatióra* nézve: 290–291.).

A továbbiakban Csokonai a göttingai történeiszkola képviselőit sorolja fel, akik ugyancsak elfogadták a finnugor – magyar rokonság gondolatát. Schwartner Márton (1759–1823) a tudományos statisztika megalapozója hazánkban, őstörténeti műve a *De gente Croviaca Hungariae regum stripis Arpadiane* (Pest 1791). August Ludwig Schlözer (1735–1809), a göttingaiak talán legnagyobb hatású képviselője *Allgemeine nordische Geschichte* (Göttinga 1771) című művében a magyarokkal is foglalkozott, s nagy hatással terjesztette a hazai tudósok körében a magyar nyelv északi rokonságának eszméjét (l. pl. RÉVAI Miklós: *A' Magyar Deákosság* című, kéziratban maradt művének első részét, in: *Révai Miklós magyar nyelvi és irodalmi kézikönyve*. Kiad. RUBINYI Mózes. Bp. 1912. 17–55. (Régi Magyar Könyvtár 29.), l. főleg: 42–55.; vö. KOSÁRY D.: i. m. 518–520.; BÉKÉS Vera: „Nekünk nem kell a halzsíros atyafiság” – Egy tudománytörténeti mítosz nyomában és KESZTYŰS Tibor: *Schlözer és a finnugor nyelvtudomány*. In: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Szerk. Kiss Jenő és SZÜTS László. Bp. 1991. 89–95. és 357–362.). Utalás található Schlözerre Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein, valamint Kultsár Istvánhoz írott levelében is (l. erről később). Gatterer, Johann Christoph (1727–1799) ugyancsak göttingai történetíró, világtörténeti összefoglalásai: *Handbuch der allgemeinen Weltgeschichte, I–II.* (Göttinga 1761–1764) és *Die Weltgeschichte in ihrem genzen Umfrange, I–II.* (Göttinga 1785–1787). A Kultsár István által fordított Gebhardi a Gatterer által szerkesztett *Historische Journalra* is hivatkozik (1777. I. 38.; l. *Magyarország históriája*. Pest 1803. I. 233.).

Kant lapp – magyar rokonságra vonatkozó megállapítása *Az örök béke* című 1795-ös művében található: „Látunk ugyanis, egymástól messzire elvetve népeket, melyek nyelvük egységén származásuk egységét felismerhetően mutatják. Így a szamojédek a Jeges-tengernél egyrészt – és másrészt egy hasonló nyelvű nép, kétszáz mérföldnyire, az Altaj-hegységben. Közéjük tolakodott egy másik, lovas és így harcias, név szerint mongol faj – s törzsüknek egyik részét, távol a másiktól, a legkietlenebb jeges tájakra kergette. Oda azok bizonyonnyal saját hajlamukból nem

széledtek volna. Éppígy különítették el a *finneket* Európa legészakibb vidékén, az úgynevezett *lappokat*, a most éppoly messzire eltávolodott, de nyelvük tekintetében velük rokon *magyaroktól* a közējük behatolt gót és szarmát népek.” (*Az örök béke*. Ford. BABITS Mihály. Bp. 1985. 42–43.) (A finnugrisztika szakirodalmában nem találkoztunk ezzel az adattal, Kant e művére, mint lehetséges forrásra, Rózsa Erzsébet irányította figyelmünket, akinek ezúton is köszönetet mondok.) Minthogy nem önálló műről, hanem egy apró utalásról van szó, feltehető esetleg, hogy Csokonai nem is az eredeti helyet ismerte, hanem csak valamely közvetítő forrás, hivatkozás útján volt értesülése Kant véleményéről.

Hell Miksa (1720–1792) csillagász volt, Sajnovics János az ő társaságában utazván figyelt fel a magyar és a lapp nyelv rokonságára. Történeti munkája, amely egy kronológiai kézikönyv (*Adjumentum memoriae manuale chronologico-genealogico-historicum*), 1750-ben jelent meg (vö. IFJ. BARTA Lajos: *Sajnovics János, Hell Miksa és a „magyar őstörténet”*. = *Nyelvtudományi Közlemények* 1983. 287–303.) Fischer, Johann Eberhard (1697–1771) göttingai történétíró, Schölzer az ő nyomán vallotta a finnugor–magyar nyelvrokonság gondolatát (vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 519.; PÁPAY József: *A magyar nyelvhasználat története*. Bp. 1992. 10.; KESZTYÜS T.: *i. m.* 358.). Művei: *De origine Ungarorum* (Göttinga 1770) és *Sibirische Geschichte* (St. Petersburg 1768). Büsching, Anton Friedrich (1724–1793) sok kiadást megért műve, a *Neue Erdbeschreibung* volt az egyik inspirálója Sajnovicsnak (SAJNOVICS J.: *i. m.* D117–118.). Büsching művének I. kötetében, a *Das Königreich Ungarn* című részben történik utalás a vogulokkal való rokonságra, Csokonai az 1770-es hamburgi kiadást használta (ezt az adatot Orosz Beáta kutatta fel). Ludwig Timotheus Spittler (1752–1810) szintén göttingai történétíró, a költő itt *Entwurf der Geschichte der Europäischen Staaten* (Göttingen 1794) című művére utal, amelyet egyébként a hazai cenzúra elkobzásra javasolt (vö. *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból 1780–1867*. Kiad. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit. Bp. 1985. 325.).

[2]

Csokonai a továbbiakban egy nevezetes hazai tudós vitára utal, amely a nemzet eredetének és régi lakóhelyének meghatározása tárgyában folyt Pray György és két piarista szerzetes között. Desericius, vagyis Dezericzky Ince József (1702–1763) ötkötetes nagy művének (*De initiis ac majoribus Hungarorum Commentaria...* 1748–1765.) megjelenése után adta ki Pray *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* (Bécs 1761) című munkáját, amelyben több ponton cáfolta Dezericzky nézeteit, pl. elutasította az őshazának Szerbia vidékére való helyezését. Dezericzky, noha Pray mindig tisztelettel szólt róla, ezt megtámadatásnak vélte, s kiadta *Dissertatio apologeticá*ját. „Dezericzky védőiratát rögtön követte Pray válasza, az *Epistola responsoria*, melyre Dezericzky második *Dissertatio apologeticá*jával felelt. Pray válasza sem késik *Supplementum ad Annales veteres* című művének formájában, de ez a munkája már Dezericzkyt csak sírjában érte.” (VÁSÁRY I.: *i. h.* 290.; vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 147.). Utalás található Dezericzkyre Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein is (vö. még JUHÁSZ Vilmos: *Dezericzky Imre élete és művei*. Bp. 1915.). Dezericzky Pray Györggyel folytatott vitáját rendtársa, Cetto Benedek (1731–1799) folytatta. Dezericzky halála után Cetto Benedek „*Parergos* című művében felel Praynak. Pray még egy *Epistola responsoriá*t ír, mire Cetto rögtön két művel válaszol.” (VÁSÁRY I.: *i. h.* 290.) Pray még további két vitairatban foglalkozott Cetto Benedek nézeteivel (1781., 1789.; vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 575.).

Pray a magyar őshaza Kínába való helyezésének gondolatát Deguignes' *Chinai Története*iből, vagyis Joseph de Guignes (1721–1800) francia sinológus művéből (*Histoire générale des Huns, Turcs, Mongols et autres Tartares occidentaux avant et depuis Jésus-Christ jusqu'au présent I–IV*. Paris 1756–1758.) vette át (vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 575. és VÁSÁRY I.: *i. h.* 288.). E nézetet valotta a két másik itt említett történétíró is. Severini, Ján (1716–1789) selmecbányai evangélikus rektor őstörténeti munkái „a felbomló Hungarus keretből már kilépő, külön szlovák történeti tudat kialakulását jelezték” (KOSÁRY D.: *i. m.* 574.; vö. még 361.). Művei: *Commentatio historica de veteribus incolis Hungariae Cis-Danubianae* (Sopron 1767); *Pannonia veterum monumentis*

illustrata cum Dacia Tibiscana (Lipcse 1770); *Dissertatio de modo inveniendi situs veterum Pannoniae oppidorum* (Pozsony 1781), Csokonai ezek közül feltehetőleg az utolsóra utal itt. Székér Joákim (1752–1810) ferences tanár népszerű őstörténeti munkája (*Magyarok eredete*, 1791) a Deguignes-től Pray Györgyön keresztül átvett elemek eltorzulását mutatja, kiemelendő a magyarok dicsőségét (vö. KOSÁRY D.: i. m. 584.).

[3]

Ezt követően a költő legfőbb forrására, Anonymusra tér rá, valamint az ennek kapcsán kibontakozott vitára. *Béla' Író Deákja*, vagyis Anonymus *Gesta Hungarorum*át először Johann Georg Schwandtner (1716–1791) adta ki *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini* (Bécs 1746) című művében. Csokonai ismerte Mándi István csengeri birtokos 1799-ben, Debrecenben kiadott fordítását is (*Magyar Sunád*, I. *A hadi iskoláról* című vers jegyzetét; vö. SZILÁGYI: *CsMűv.* 631.), amit már ugyanabban az évben hirdetett a *Magyar Kurír* (I. 523.). Utalás található Anonymusra Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein, s hivatkozik rá több más levelében és versének jegyzetében is, így pl. az 1803 őszén Rhédeynek (feltehetően Rhédey Lajos gróf testvérének, Rhédey Ferencnek) írott levelében, valamint *A nemes magyarságnak felülésére és A borital mellett* című versek jegyzetében. Thuróczy János (1435–1888k.) *Chronica Hungarorum* című munkája ugyancsak megjelent Schwandtner kiadványában (I. fentebb). Utalás található rá Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein is. Az ősi lakóhelyek, *Dentria*, *Magaria*, *Bascardia* kérdéseire nézve ugyanitt a következők olvashatók: „Turóczy: Scythiának egy részét nevezi Magyariának Baskiriának. 2. Dentiának, 3. Mogerriának.”

Cornides Dániel (1732–1787) itt említett művéből (*Commentatio de religione veterum Hungarorum*. Bécs 1791) Csokonai kivonatot is készített, ez maradt fenn és ez szerepel a kiadásokban Toldy óta *A magyarok ősi vallása* címen (I. *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája*. Bp. 1981. II. 293.; Szilágyi Ferenc mutatta ki eredetét, SZILÁGYI: *CsMűv.* 651–654.). Cornides művét egyébként az a Johann Christian Engel adta ki, akihez Csokonai levelet is írt 1803. április 27-én; a levél őstörténeti vonatkozású része így hangzik:

...már három vagy négy esztendeje, mióta a' históriai, geographiai, és antiquarium Documentumokat gyűjtögetem, a' Magyarok' régi hazájáról, 's más Nemzetekkel való Atyafiságáról, szokásaiokról, és e' mostani Magyarországba lett megtelepedésekről; a' végre hogy Nemzetemet jövendőben egy Epopoetiával ajándékozhassem meg, mellynek titulussa: ÁRPÁD, vagy a' Magyarok' kijövetele. Ezen tzelomra kézi könyvemmé tettem a' Tekintetes Úrnak azon kiseded, de a' dologra nézve legnagyobb épületű *Disquisitióját*, mellyet a' b. e. *Cornides Úr' Tentamenjével de religione veterum Hungarorum*, kiadni méltóztatott. A' mi a' Kijövetelnek és Országfoglalásnak Históriaját illeti, abban egészen az *Anonymus Belae Regis Notarium* nyomozom.

Most már képzelteti a' Tekintetes Úr, melly nagy lehetett az én örömöm, és vágyakozásom, mikor a' Tekintetes Úrnak a' *Cornidesiana Anonymi Defensió*ról való tudósítását olvasni szerentsém volt! Nevededett bennem a' megelégedés, mikor azon Tudósításból azt is megértettem, hogy a' Tekintetes Úrnak Originalis értekezései is benne léznek. (OSZK. Levelestár)

Az említett *Disquisitio*, vagyis vizsgálat, Engel kísérő tanulmánya Cornides művének kiadásához. Ebben is Anonymus művének igazát bizonyította, szemben azokkal a kortárs történetészekkel, akik vitatták a hun – magyar rokonságot. Engel másik kiadást is készített: *Vindicae anonymi Belae regis notarii* (Buda 1803), ennek hírlapbeli meghirdetésére vonatkozik Csokonai második utalása (*Cornidesiana Anonymi Defensio*). Engel tudósítása a *Magyar Kurír* 1803. április 5-i, 27. számában jelent meg (430–432), bővebb ismertetés is napvilágot látott németül, Schedius Lajos *Zeitschrift von und für Ungern* című lapjában (1803. II. 107.). A magyar nyelvű tudósításban írja Engel: „A könyv Summája oda megyen ki, hogy azon régi és betses Íróknak hitelessége azon sok ellen vetések ellen védelmeztessen, mellyeket nemcsak külföldi hanem honnyi Tudósok is tettenek.” (431.)

E hazai tudósok közül Csokonai egyrészt Palma Károly Ferenc (1735–1787) jezsuita történetíróra, illetve az ő népszerűsítő magyar történeti munkájára (*Notitia rerum Hungaricarum*. Nagyszombat 1770–1771; 1775²; 1785³, vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 576.), másrészt Katona István (1732–1811) jezsuita történetíró *Historia critica regum Hungariae stripis Arpadianae*, 1–7. (Buda 1779–1782) című forrásokat kritikai jegyzetekkel közlő művére utal (vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 576–577.).

[4]

A vitázó külhoni tudósok közül Csokonai Schlözert és Gebhárdit említi: mivel ez utóbbiról másutt részletesen is értekeztek, célszerű külön tárgyalni. Ludwig Albrecht Gebhardi (1735–1802) hannoveri történész négykötetes nagy Magyarország-történetét (*Geschichte des Reiches Hungarn und damit verbundenen Staaten*. 1778–1781) Kultsár István fordította magyarra: *Magyarország históriája. Gebhardi Lajos Albert munkáiból magyarázta Hegyi József. Meggazította, és 1803-ig folytatta Kultsár István*. 1–3. (Pest 1803). Csokonai a levél megírásának idején még eredetiből ismerhette csak, hiszen a fordítás 1803-ban látott napvilágot. Meghirdetése viszont a *Magyar Hírmondó* 1802. július 20-i, 6. számának Toldalékában jelent meg (99–103.), éppen erre vonatkozik Csokonai Kultsár Istvánhoz szóló, 1802. augusztus második felében keletkezett levele, amelyben hosszabb eszmefuttatás olvasható a hun–magyar rokonság kérdéséről; a költő itt a *Hunnusokról* szóló fejezetre, annak is főleg a jegyzeteire hivatkozik (KULTSÁR kiadásában: I. 230–276.).

Azt mondja t. i. Gebhardi, hogy a' Magyarok tsak azért vették fel Őseiknek a' Hunnusokat, hogy a' magok Nemzetének Történet-Könyveit az Átilla' fényes tetteivel feltsítsézhessék! Én azt tartom, hogy Ns. Nemzetem ditsőségének nevelésére Átilla nem szükséges: de még is úgy tartom, hogy Schlötzer után, a' ki (én legalább úgy ítélek) egy a' nemzeti részvétellel legtelyesebb írók közül, megbántanak bennünket némelly ujabb 's az ujításra viszetőbb német írók, a' midőn azt akarják imígy amúgy megvitatni, hogy a' Hunnusok és Magyarok nem egy nemzetből valók voltak. Magam is ebbe a' vélekedésbe voltam, mikor 1799ben Csurgón a' Mr. Históriából Exament tettem; de azolta való olvasásim 's vizsgálódásim arra a' részre állítottak, a' mellyen az eddig való Külföldi és nemzeti Iróink voltak. A' Németeknek minden erőssége tsak tagadó, állítót benne egyet se láttam: nekünk pedig minden lerontott okaink mellett is megmarad kettő, t. i. 1/ Hazai régi Historicussaink, kik ha nem régiebbek is Béla Király nevetlen IróDeákjánál, de történeteiket a' régi (még a' Tátár pusztítás előtt meglévő) Krónikáinkból szedték; és 2/ Egész Nemzetünknek hagyományja, melly a' legutolsó, legírásutatlanabb Parasztjainknál is megvan, a' mellyet ha históriai 's anthropologiai Crisisre vészünk, talán legcsalhatatlanabb bizonyosság, 's Dátumok' nem létében, én előttem ugyan a' legtiszteletesebb. De hosszan ebbe a' dologba ereszkednem nem lehet; elborít a' Materia bő volta, 's ki fogy magából a' Levél. Szokása szerént tsak enyeleg és vagdalózik *Schlötzer*, mikor azt mondja az Északi Históriajában, hogy a' Magyaroknak tsak annyi közök van a' Hunnusokhoz, mint a' Frankoknak a' Zsidókhoz. NB. Az Őreg Ūr tsak olyan ember volt a' Magyaroknak, mint a' Frantziáknak, mellyet megmutatni nem volna nehéz. Az Árpád' Plánumán való gondolkodás, őseink idejébéli Régiségeknek öszvekeresése, az akkori dolgokra való olvasás, megesmértették velem a' Belföldieken kívül Fischer, Spittler, Büsching 's a' t. találgatásait e' dolog felől. Engel és Katona Urak nékem igen tetszenek, noha olly nagy tudomány mellett mindenik tsinálhatott volna még többet is de tán tzéljok másra siettetten őket. A' jó Palma Ūr is a' 3DIK Kiadásban már alá fektűt a' Német Crisisnek. Kár! — Ohajtanám a' Magyar Histórianak attyát, ki nem érti ezen a' Néven az idvezült Prayt? a' legutolsó Munkájában e' felől látni, de még az kezembe nem akadhott. Illyen bajos ám, Ns. Barátom! tudományos Hydropicában lenni 's forrástalan megyében nyavalyogni!! (a MTA Könyvtárának Kézirattára, K 3/19.)

Az Anonymust idéző rész mellett a másik fő érvként megnevezett nemzeti hagyomány részletebben kifejtve olvasható az *Anakreoni Dalokhoz* írott jegyzetekben: „Magyarjaim! Literátorok! ne tsak a' külföldi írókat olvassátok, hanem keressétek fel a' rabotázó egügyű Magyarat az ő erdeiben és az ő Scytha pusztáiban, hánnyátok fel a' gyarló énekes könyveket, a veszekedő Predikáziókat, a' szür bibliopoliumon kiterített szennyes Romántzokat, hallgassátok figyelemmel a' danoló falusi leányt, és a jámbor puttonost; akkor találtok rá az Árpád' Szerentsi táborára, akkor lelitek fel a' nemzetnek ama' mohos, de annál tiszteletesebb maradványait, a' mellyeket az olvasott és útazott uratskáknak társaságában haszontalan keresnétek.”

A levél többi utalása megtalálható a Széchényihez írott levélben is, mindössze két szerző esetében van szó ezúttal másik műről: Schlözer *Északi Históriaja* alatt az *Allgemeine nordische Geschichte* (Göttinga 1771) című műveket kell értenünk, Pray Györgynek pedig az utolsó munkáját, amely halála évében jelent meg (*Historia regum Hungariae, cum notitiis praevis ad cognoscendum veterem regni statum pertinentibus. 1–3.* Buda 1801.; vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 575.). Schlözernek a magyarokhoz való viszonyára nézve árulkodó az a mondat, amely *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (Göttinga 1795–1798) című művében szerepel: „Egy jelentéktelen, nyers ázsiai horda, akik csak német segítséggel lettek egy hatalmas, művelt európai nemzet”. (Idézi KESZTYÜS Tibor: *i. h.* 360.)

[5]

A korabeli történeti viták ismertetése után tér rá Csokonai a honfoglalás korabeli források felsorolására, két csoportra, keletiekre és nyugatiakra osztva ezeket. Elsőként Const[antinus] Porphyrog[enitus] (905–959), vagyis VII. (Bíborbanszületett) Konstantin, bizánci császár (945–959) munkáját (*De administrando imperio*) említi, amelyről a mai történettudomány is azt mondja, hogy „a magyar őstörténet legértelmesebb forrása” (*A honfoglalás korának írott forrásai.* Szerk. KRISTÓ Gyula. Szeged, 1995. 110.). Csokonai őstörténeti forrásjegyzékén a következők olvashatók erre nézve: „Const.: A Patzinaditák laknak az Atel és Jejik folyóvizei mellett, vélek határosok a' Magyarok. — És még a' X. Században a' Napnyugati Magyarok a' Napkeleti, Á'siai Magyarokkal az edgyességet fenn tartották, a' midőn kereskedők által azoknak izenni szoktak, és ugyan azok által feleletet is vettek sőt őket meg is látogatták” (a vonatkozó részek modern fordítása, részletes jegyzetekkel: *A honfoglalás korának írott forrásai...* 118, 125.). A Leo név VI. (Bölcs) Leó (866–912) bizánci császárra (886–912) utal, aki együtt harcolva a magyarokkal, tapasztalatokat gyűjtött harcmodorukról, s ezt leírta *Taktika* című hadtudományi munkájában (l. *A honfoglalás korának írott forrásai...* 101–109.).

A nyugatiak közül hármat említi a költő. Otto Frisingensis, vagyis Freisingi Ottó (1111/1114–1158) püspök, történetíró *Gesta Friderici imperatoris* című munkájában leírja 1147-es magyarországi útját; ez először Johannes Cuspinianus kiadásában jelent meg. (Strassburg 1515). Luitprándus, vagyis Luidprand (920k.–972), itáliai történetíró, cremonai püspök, *Antapodosis* (Bosszú) című művében ír a magyarokról (l. *A honfoglalás korának írott forrásai...* 211–218.). Regino (845k.–915) krónikaíró szerzetes, munkáját, a *Chronicont* (Krónika) magyar krónikaírók is használták a későbbiekben (l. *A honfoglalás korának írott forrásai...* 194–200.).

[6]

A későbbi, de nem kortárs történetírók munkáit ugyancsak alaposan ismerte Csokonai, erre vall itteni felsorolása. Először említi *Plancarpinust*, vagyis Jean du Plan Carpin (sz. 1220k.) francia utazót, aki beszámolót készített 1246-ban, a tatároknál tett útjáról (kiadta P. BERGERON: *Relation des voyages en Tartarie de Fr. Guillaume de Rubruquis et de Fr. Jean Plan de Carpin.* Paris 1634.). Idézi Pray (vö. MOLNÁR János: *Magyar Könyv-ház. X.* 1798. 119.), valamint utalás található rá Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein is. Bergeron kiadásában jelent meg a másodikként említett Rubruquis, vagyis Guiljelmus Rubruk ferences szerzetes munkája is. 1253–55-ös utazásáról visszatérve részletes beszámolót küldött a pápának tapasztalatairól, amelyben szó esik magyar őstörténeti vonatkozásokról is (l. GYÖRFFY György: *Napkelet felfedezése.* Bp. 1965. 118–220.). Utalás található rá Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein is. Odoricus Raynaldus,

vagyis Odorico Rinaldi (1595–1671), olasz történész folytatta a Cesare Baronio által elkezdett *Annales Ecclesiastici* című sorozatot, ő adta ki az 1198–1565 közötti időszakot felölelő XIII–XXII. köteteket. Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa (1405–1464), 1462-től haláláig készítette végül félbemaradt *Historia rerum ubique gestarum locorumque descriptio* című munkáját, amely a magyar humanista történetírás (pl. Thuróczi) fontos forrása volt. Utalás található rá Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein is. Schall, Johann Adam (1591–1669), német misszionárius hosszú ideig élt Kínában, ahol kínai nyelven (Thang-yo-wang néven) matematikai és asztrológiai műveket publikált. Itthon ismert munkája: *Historia narratio de Mission. S. J. apud Chinesens ex Literis R. P. Adami. Schall S. J.* (Viennae 1665), ezt idézi Dezsericzky is (vö. MOLNÁR János: *Magyar Könyv-ház.* VII. 1795. 307–308.). Utalás található rá Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein is.

[7]

Végül, mint legkevésbé hozzáférhető, s így legkevésbé ismert forrásokat sorol fel egy orosz és egy arab forrást. Nesztor (1056–1114), orosz krónikaíró *Povesztyi vremennih let* című krónikájáról van szó először, amelyet Schlözer adott ki *Übersetzungen des russischen Chronisten Nestor bis zum Jahr 980* (Göttingen, I. 1802., II. 1809.) című művében. Csokonai őstörténeti forrásjegyzékén a következők olvashatók erre nézve: „Nestor: Muszka országban Kijovia mellett túl mentek a' Carpáton.” *Abulgazi Bayadur Khánnak Tatár (vagyis Mongol) Genealógiai Historiája*: Abul-Gázi Bahadur (1603–1663), Horezm kánja (1645–1663), történétíró. Nemzetsége genealógiáját tárgyaló művei először franciául jelentek meg (*Histoire généalogique des Tartares I–II.* (Leyden 1726), majd 1780-ban németül. Csokonai őstörténeti forrásjegyzékén a következők olvashatók erre nézve: „Abulg.: A' Baskirokkal szomszédoknak tartja, és azt mondja hogy laknak a' Tanais, Volga és Ural mellett. És hogy az említett folyóvizeknél Astrahanyb[an] egy Kuma nevű folyóviznél, melly a' Caucasus szomszédságában foly és a' Casp[ium] Tengerb[e] megy, van egy város nyoma, melly még ma is Madsarnak, azaz Magyar[na]k nevezetik.”

A magyarokról csak szórványosan megemlékező írások alig-alig hozzáférhetőek, lényegében csak gyűjteményes kiadásokban olvashatók, ezeket záráskeppen sorolja fel Csokonai, némileg megalapozva hamarosan elkövetkező kérését („Már csak ez az egy Czél is elmúlhatatlanná teszi az Árpád' Irójának egy Bibliothecánál való lakást.”). A *Corpus Historiae Byzantinae* bizánci történetírók munkáit közreadó nagy gyűjtemény (*Corpus Scriptorum Byzantinae Historiae.* 1–42. Paris 1648–1711). *Muratori Scriptorum Rerum Italicarum*: Lodovico Antonio Muratori (1672–1750) olasz archeológus, történész nevezetes, 28 kötetből álló forráskiadványáról van szó: *Rerum italicarum scriptores praecipui ab anno 500 ad annum 1500* (Milano 1723–1738., 1751.). A *Pistorius Scriptorum Rerum Germanicarum* megnevezéssel Johannes Pistorius (1546–1608) német teológus, történetíró háromkötetes forráskiadványára utal a költő: *Rerum Germanicarum veteres iam primum publicati scriptores* (Frankfurt 1583–1607). Az *Orosz Krónikák Schlötzer által és a Raynald Annales Ecclesiastici* utalások fentebb már említett művekre vonatkoznak. Végül, a *Histoire Générale des Voyages* esetében Antoine François Prévost, abbé (1697–1763) 20 kötetes nagy gyűjteményéről van szó: *Histoire générale des voyages par mer et par terre qui ont été publiés jusqu'à présent dans les différentes langues* (Paris 1746–1759) (vö. BITTERLI, Urs: „Vadak” és „civilizáltak”. Bp. 1982. 326–327. 595.)

A szakirodalmi szemle egy a honfoglalási eposzhoz kötődő tudós-terv bejelentésével zárul, nevezetesen, hogy összeszedi és egyben kiadja a magyarok eredetére vonatkozó mindeme forrásokat. Kellőképpen eruditus címet is fogalmaz, szándékai komolyságát demonstrálandó (*The-saurus...*, vagyis magyarul: „A magyar régiségek kincses-tára, avagy gyűjteménye minden korból, nyelvből, nemzetségből származó íróknak, akik a magyarok eredetéről, rokonságáról, lakóhelyéről, erkölcséről vagy tetteiről – Árpád vezér haláláig – bármit is emlékeztükben megőriztek.”). Mint oly sokszor Csokonai életében, a legmélyebb literátori-poétai invenció és a mindennapi kényszerből és a kínáló alkalom vonzásából fakadó taktikázás elválaszthatatlanul egybefonódik e levélben, s az egész *Árpádiász*-ügyben. Hogy milyen lett volna az eposz, ha elkészül,

nem tudjuk, mindössze annyi állapítható meg bizonynal, hogy utolsó éveinek nagyon komolyan vett, elsőrendűnek tekintett poétai vállalkozása volt ez. Ehhez mérten készült rá, hihetetlen alaposággal tanulmányozva át a kérdésre vonatkozó mindazon forrásokot és irodalmakat, amelyek elérhetőek voltak számára. Hivatkozásai mögött ezúttal mindig tárgyismeret áll, nemcsak másodkézből átvett címeket sorol fel, mint az némely más alkalommal előfordul nála. Östörténeti műveltsége korának legjobb színvonalán állt. A poeta doctus felkészült a műre, s meghatározta ideális eposzköltői állapotát is az „édes esmérletlen magánosság”-ban: „már éppen hozzá kezdek vala szokni magánosságomhoz, a’ mellyre magamat a’ végre szántam, hogy tsendes olvasásom ’s elmélkedésem által emberi Destinatiomhoz jobban közelíthessek, hogy Músáimnak áldott karjai közül a’ Világi Nyughatatlankodás ki ne rántzígáljon, hogy jelesben Arpádról írandó Epopoeiámat annál jobban elkészíthetvén haldokló Nemzetemnek szájába egy végső hatyúti Éneket adhassak a’ Duna’ és Tisza’ nádassai mellett, és hogy egy szóval Hazámnak, vagy legalább a’ Maradékknak haszonra való nézés nélkül szolgálhassak” (Görög Demeternek, 1801. február).

DEBRECZENI ATTILA

Egy pedagógiai hetilap 1849-ből. Sem neveléstörténeti, sem sajtótörténeti szakirodalmunk nem foglalkozott jelentőségének megfelelően a szabadságharc alatt megjelent szaklapok közül a *Katholikus Iskolai Lap* című hetilap történetével. Az 1985-ben megjelent sajtótörténeti összefoglalás¹ a szakmai és ismeretterjesztő orgánumokról szóló fejezetében szól a korszak pedagógiai lapjairól. Pár sorban megemlékezik a *Religio és Nevelés*, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, a *Nevelési Emléklapok*, és az Eötvös által tervezett, de soha meg nem valósult *Nevelési Szemle* című pedagógiai lapokról, de nem említi a *Katholikus Iskolai Lapot*. Ugyanígy a legutóbb megjelent összefoglaló magyar neveléstörténeti kézikönyv² is alig néhány sort szentel a *Katholikus Iskolai Lap* ismertetésének.

Pedig a lap több szempontból is figyelmet, részletes tartalmi és történeti elemzést érdemel, mert bár rövid életű volt, ez a lap tekinthető az első hazai, kifejezetten pedagógiai szaklapnak. Elődei, az 1841-ben indult katolikus *Religio és Nevelés*, és az 1842-ben alapított *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, nem voltak pedagógiai szaklapok. Bár címükben szerepel a „nevelés” és az „iskola”, alapvetően egyházi és vallási kérdések, a két felekezet által fenntartott iskolákkal kapcsolatos hírek határozták meg e hetilapok tematikáját. A különféle tanügyi eseményekről beszámolókat és dokumentumokat tartalmazó *Közlemények a Kisdedővás és Elemi Nevelés Köréből* című, 1843-ban megindult orgánum, valamint a Tavasi Lajos által szerkesztett *Nevelési Emléklapok* (1846–1849), természetesen szintén nem tekinthetők pedagógiai szaklapoknak. Ezzel szemben a *Katholikus Iskolai Lap* túlnyomórészt elméleti pedagógiai kérdéseket tárgyaló neveléstudományi szaklap volt, e műfajban hazánkban az első.

1848. november 21-én a *Religio és Nevelés* című katolikus egyházi folyóirat címlapján megjelent az *Előleges értesítés egy kath. iskolai lap megjelenése felől*, vagyis a tervezett lap előfizetési felhívása és programja.³ (Az értesítés szerzője Somogyi Károly⁴ katolikus pap, a *Religio és Ne-*

¹ *A magyar sajtó története II. 1848–1867*. Szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp. 1985.

² *A magyar nevelés története. I.* Szerk. HORVÁTH Márton. Bp. 1988. 381–382.

³ SOMOGYI Károly: *Előleges értesítés egy kath. iskolai lap megjelenése felől*. = *Religio és Nevelés* 1848. II. 62. sz. 481–484.

⁴ Somogyi Károly életéről, működéséről tájékoztatást nyújtó írárok: FERENCZY György: *Somogyi Károly élete*. = Magyar Sion 1888.; PÉTER László: *Somogyi Károly a szabadságharcban*. In. Uő.: *A szerette városa*. Bp. 1986. 180–189.; SZÓKEFALVI NAGY Erzsébet: *Somogyi Károly és Danielik János*. Szeged, 1993.

velés korábbi szerkesztője, aki 1843. július 2-ától öt éven át szerkesztette a lapot, és aki 1848. július 2-án átadta a szerkesztést a három hónappal korábban maga mellé vett segédszerkesztőnek, Danielik Jánosnak.)

Somogyi az előfizetési felhívásban elsőként azt hangsúlyozza:

„Nagy bátorság, ne mondjam vakmerőség kell hozzá, hogy egy ily, az irodalmi vállalatoknak nem kedvező időben, új, még pedig iskolai lap megindítására határozam el magamat.”⁵

1848. utolsó két hónapja valóban kevésbé volt alkalmas időszak olyan látszólag jelentéktelen ügyekkel való foglalkozásra, mint a nevelés. November 19-én a Kossuth által indított kormányalakítási tárgyalások megakadtak, december 13-án Windischgrätz hadseregének előőrsei átlélik a magyar határt, 22-én megjelenik Kossuth hadra hívó kiáltványa, 26-án Windischgrätz statáriumot hirdet a népfelkelők ellen, majd másnap elfoglalja Gyórt. December 30-án Perczel tábornok súlyos vereséget szenved Mórnál Jellačićtól, 1848 utolsó napján pedig az országgyűlés dönt arról, hogy a hadihelyzetre való tekintettel a kormány Debrecenbe teszi át székhelyét. Somogyi azonban, mit sem törődve a súlyos helyzettel, úgy határoz, hogy új pedagógiai szaklapot indít „szülék, tanítók, lelkipásztorok, és bármilly ügybarátok” számára. A hetilapot olcsó áron, kis terjedelemben kívánja közrebocsátani. Az előfizetési felhívásban hangot ad annak a nézetének, hogy

„Honunk politikai állapotjának bármilly alakulata mellett is fog a kath. egyház és nép közvetlen felügyelése alatt nagyszámú tanító- s nevelő intézet maradni, fog, és pedig nem kevesebb számmal újból is létesíttetni, s ezek is jól képzett s kath. érzelmű tanító és nevelőket igényelnek, kik viszont méltán számolnak eggy olly organumra, hol nemcsak a szaktudományokhoz tartozó ismeretekbeni gyakorlást, hanem egyszersmind vallásos érzelmeiknek is folytonos ... táplálékot és lelkesítést nyerjenek.”⁶

A fentiekből világosan kiderül, hogy Somogyi elsősorban a katolikus tanítóknak szánja lapját. Részletesen szól a megindítani kívánt lap tartalmáról is:

„Tárgyai lesznek a lapnak mindazon, iskolaügyet és nevelést illető hivatalos és magán tudósítások, a magán és házi nevelésre vonatkozó érdekes czikkek szintűgy, mint a nyilvános tanítást, elemi, polgári, real és gymnasiumi iskolákat, vagy akár fennsőbb tanító- s nevelő-intézeteket érdeklők, amennyiben ezek a tanítóknak ugyan figyelmeltetésül, a szülék- s nevelőknek pedig otthoni közremunkálásuk tekintetéből hasznos tanulságul szolgálhatnak.”⁷

Célja az, hogy az új lap rendszeres és pontos tájékoztatást adjon mind a pedagógusoknak, mind pedig a szülőknek a hazánkban működő alsó- és középfokú katolikus iskolák, tanítóképzők adatairól, tanulmányi rendjéről, az ott folyó oktatás tartalmáról és módszereiről. Emellett a hazai és külföldi legújabb elméleti pedagógiai törekvéseket és eredményeket is folyamatosan ismertetni akarja lapjában a szerkesztő.

A *Katholikus Iskolai Lap* első száma 1849. január 2-án jelent meg. Az új hetilap alcíme: *Oktatás- és neveléstani folyóirat*. A megjelenő összesen 25 szám nem tartalmazott állandó rovatokat, de a szerkesztésben érvényesült bizonyos következetesség. Csaknem minden lapszám-ban olvashatunk egy hosszabb elméleti jellegű tanulmányt, a neveléstudomány valamely fontos kérdésével kapcsolatban. Közölt a hetilap oktatás- és nevelés-módszertani cikkeket, neveléstörténeti összefoglalásokat, a kortárs európai oktatásügy legújabb eseményeiről és eredményeiről számot adó írásokat, de nem utolsó sorban a korabeli olvasó tájékozódhatott a lapból a hazai tanügy aktuális híreiről is.

⁵ SOMOGYI Károly: *i. h.* 481.

⁶ SOMOGYI Károly: *i. h.* 482.

⁷ SOMOGYI Károly: *i. h.* 484.

Az első szám – *Hivatásunk* című – vezércikkében Somogyi az igazi hazafiságról ír. Nézegette szerint: „a hazafiság magas érzete nélkül az ember igen szánandó teremtmény, egy elfajult korcs.” Szükség is volt a tanítók felelősségének az igazi hazafiság elmélyítésében történő szerepét hangsúlyozni a vezércikkben. Az új lap megjelenése után három nappal, 1849. január 5-én Windischgrätz bevonult a fővárosba. Somogyi régi szerkesztőtársa, Danielik János, aki időközben megszerezte a *Religió és Nevelés* című lap tulajdonjogát is, szembefordult a szabadságharccal. Elítélte az uralkodóval való fegyveres összecsapást, császárhűsége szőlította fel a magyar tanítókat, több cikkben Windischgrätzezt mint szabadítót üdvözölte, olyan írásokat közölt, melyek a szabadságharc katonáinak a katolikus papok ellen elkövetett tetteit ecsetelték.

Ezzel szemben Somogyi Károly, bár nyílt politikai agitációt soha nem folytatott, mégis számos olyan cikknek adott helyet a *Katholikus Iskolai Lap* hasábjain, melyek a szabadságharc eszméi és céljai, a haladás mellett foglaltak állást. Az írások főként a népoktatás tartalmi megújításával, a tanítóképzéssel foglalkoztak, de olyan reformeszmék is megjelentek a lapban, mint a falusi írástudatlan felnőtt lakosság, a cselédek és a cigánygyermek oktatásának fontossága, a nemzeti nevelés szükségessége, az iskolai pluralizmus ügye.

A lap első számaiban folytatásokban jelent meg Majer Istvánnak, az esztergomi tanítóképző igazgatójának lelkesítő hangú írása, *Föl népnevelők, a reform mezejére!* címmel. A szerző azt javasolja, hogy minden plébános, együttműködve az iskolamesterrel, figyelembe véve a helyi körülményeket, dolgozzon ki új iskolai tanrendszert, iskolai rendtartást, napirendet. Ezt vitassa meg a szülők képviselőivel. A közösen elfogadott új rendszert vezessék be a helyi iskolában. A pap minden negyedévben egy vasárnap prédikáljon a templomban a nevelés fontosságáról.

Majer István felhívja a falusi tanítók figyelmét arra, hogy a tanyákon élő, iskolába nem járó gyermekeket és a cigány gyermekeket is próbálják meg becsalogatni az iskolába. Jól ismerve a falusi és városi szegény gyermekek sorsát, életviszonyait, a szerző esti iskolák létrehozását javasolja:

„Vannak falunkint kocza-gyermekek, dajkaleányok, pásztorsuhanczok, inasfiúk, gyáros gyerkőczkék, kiknek kedvökért esti tanoda tartandó a plebánián vagy az iskolában. Istennek nagy áldása az ily, többnyire elhagyott gyermekekre nézve az atyai gond és tanítás.”⁸

Az esti iskolákat a felnőttkorú cselédek is látogassák. A falusi nép ismereteinek bővítése céljából hozzanak létre minden helységben „Vasárnapi Kört”.

„Ki nem tudja, hogy a nép az ünnepi délutánt többnyire helytelenül tölti? Pedig ezen idő fölvilágosításra leghelyesebben volna fordítható. Télen a nyilvános tanodába, nyáron az árnyas pázsitra a lelkész vagy a mester által a nép ... összegyűjtendő, hol a Kath. Néplap nyilván fölolvasható, úgy szinte gazdászati, műtani vagy mesterségi, történeti, élettani vagy egészségügyi mulatva és gyakorlaltilag tanító elbeszélések és fölolvadások tartandók lennének.”⁹

Majer István egy általa kidolgozott, és igen korszerű elemeket tartalmazó tanrendszert és nevelésmódszertani útmutatást is közzétett a lapban, azzal a nem titkolt céllal, hogy az mintául szolgáljon a hazai népiskolák új rendjének megvalósításához. A szerző jól ismeri a hazai tanügyi viszonyokat, az előírások és a valóság különbségeit. A fennálló rendelkezések szerint a gyermekeknek 12 éves korukig kellene iskolába járniuk, de a szülők többsége csak legfeljebb 10 éves koráig küldi gyermekeit az iskolába. Éppen ezért Majer azt javasolja, hogy a tanítók úgy rendezzék el a tananyagot, hogy a gyermek minden alapvető ismeretet 10 éves koráig sajátítson el, a későbbiekben csak ismétlésre kerüljön sor. Majer az alapvető ismeretek közé sorolja az

⁸ MAJER István: *Föl népnevelők, a reform mezejére!* = *Katholikus Iskolai Lap* 1849. január 16. 2. sz. 13.

⁹ MAJER István: *i. h.* 14.

olvasás, írás, számolás, vallástan mellett a földrajz, a történelem, a fizika, a gazdaszat sőt az egészségtan elemeinek megtanítását is.

„Az egészségtant eddig általán nem tanították falusi iskoláinkban, s ennek hiányát nagyon is érezzük. A szegény nép felsőbb iskolákat nem látogatván, soha senkitől sem nyer rendszeres útmutatást egészségének fönntartására... Betegség esetében közembereink kuruzslókhoz folyamodnak, az orvost kerülik, ... a nyavalya terjed, a közerő fogy, fajunk hanyatlik. E roppant bajnak főoka, hogy népünk soha semmiféle rendszeres egészségtani útmutatást nem nyert.”¹⁰

Ajánlja a kézműipar különféle ágainak oktatását a népiskolákban, és az elkészült termékek kiállítását is kívánatosnak tartja. Szól a fegyelemről, a jutalmazásról és büntetésről, a tanrend helyes beosztásáról, a vizgák és bizonyítványok kérdéséről. Majer Istvánnak a hazai népiskolai gyakorlatból kiinduló elméletileg megalapozott reformjavaslatai nagy visszhangot váltottak ki a lap olvasói, főként a tanítók és tanítóképzőintézeti tanárok körében. A *Katholikus Iskolai Lap* szerkesztője a későbbi számokban több olyan írásnak is helyt adott, melyek Majer cikksorozatának egyes részleteire reagáltak.

Márki József, a pesti katolikus tanítóképző tanára helyesli Majer elképzeléseit, az egészségtan, a gazdasági ismeretek, a „kézműtan” népiskolai tantárgyként történő bevezetésében, egyéért vele különböző módszertani kérdésekben is.

A lap 9. számában Koczányi Ferenc *Az iskolai fegyelemről* című cikkében szintén Majer nézeteit támasztja alá. Különösen érdekesek és korszerűek a jutalmazás és büntetés problémaköréről szóló elméleti fejtegetései. Véleménye szerint

„Mivel a jutalmak czélja mindenkor a tanulók javulása és tökélyesedése, következik, hogy a czéliránytalanokat okosan szükség mellőzni. Ilyenek volnának a különféle édességek, csemegék, pénz és egyebek, melyeknél az anyagi érték túlnyomósággal bír.”¹¹

Mindezek helyett a szóbeli dicséretet, az „érdem-émlékeket”, a tanodai ünnepélyeken való részvételt, és a hasonló jutalmakat tartja célravezetőnek. A büntetések megválasztásának kérdéseiről írva a szerző élesen elítéli azokat a büntetésfajtákat, melyek a

„tanulók egészségének árthatnak, s mellyel természetöknél fogva a szemérmességet, becsületérzést tompítják, a tanár méltóságát sérthetik.”¹²

Ide sorolja a testi fenytést, melyet teljesen elvet, de ugyanúgy elítéli, mint méltóságon aluli dolgot, a gyermekek játékszereinek elkobzását.

Hasonlóan Majer Istvánhoz és Márki Józsefhez, Koczányi is fontosnak tartja a népiskolai bizonyítványok félvélenkénti kiadását, és ezek egységessé tételét javasolja.

A *Katholikus Iskolai Lap* több számában olvashatunk különböző szerzők tollából cikkeket a helybéli pap és a tanító szerepéről és felelősségéről a nép műveltségének megalapozásában. Sebestyén Vendel lelkes szomorú képet fest a korabeli állapotokról.¹³ A képzetlen tanítók, a gyermekek nagy száma, az iskolák rossz állapota, csökkentik a tanítás hatékonyságát. Mindezek ellenére a szerzőnek az a véleménye, hogy a papok és tanítók sokat tehetnek saját erejükben is az iskolákért.

„A nép erkölcsi irányzata, a közműveltség ereje, mint a nép jóllétének és boldogításának hatalmas eszközei a mi kezeinkben vannak letéve. Boldogítsuk tehát a népet, reformáljuk iskoláinkat erőnkhez képest, mit sem várván a még mindig

¹⁰ MAJER István: *Föl népnevelők, a reform mezejére!* = *Katholikus Iskolai Lap* 1849. január 23. 3. sz. 26.

¹¹ KOCSÁNYI Ferenc: *Az iskolai fegyelemről.* = *Katholikus Iskolai Lap* 1849. március 6. 9. sz. 101.

¹² KOCSÁNYI Ferenc: *i. h.* 102.

¹³ SEBESTYÉN Vendel: *Falusi iskolák.* = *Katholikus Iskolai Lap* 1849. február 13. 6. sz. 64–65.

késlekedő országos rendelkezésre, melyt a míly hő vágygal várunk, szintolly tisztelettel fogadunk. Főnnálló iskoláinknak kiáltó szükségök van az ujjászületésre, nekünk pedig nemcsak szabadságunkban áll, hanem hivatásbeli kötelességünk is teljes eréllyel munkálni azoknak ujjáalkotásán. Teremtsünk új szellemet, és adjunk új irányt nekik!”¹⁴

A tanítók felelősségét hangsúlyozza Szabó Imre pesti egyetemi tanár is *Bizodalmas levelek falusi mesterekhez* című cikksorozatában.

„Ti mindenekelőtt tanítók vagytok, tanítói a nép gyermekeinek. Azon gyermekeké, kik otthon a szülői háznál keveset tanulnak, s ha egyszer az iskolán átvergődtek, rendesen semmit sem tanulnak. Hivatástok tehát magával hozza, hogy e gyermekeket szorgalmasan és lelkiismeretesen beavassátok mindazon ismeretekbe, mellyeket tudniok létsorsuk, és állapotukra nézve szükséges és hasznos.”¹⁵

A felelősségteljes hivatás jól képzett, értelmes tanítókat kíván. A szerző véleménye azonban az, hogy kora tanítóinak többsége alkalmatlan az oktatásra. Szerinte nem elég, ha egy fiatal elvégzi a „mesterképző” tanfolyamát. A tanítás hivatás, és csak olyanoknak szabad tanítani, akik erre valóban alkalmasak. Egy tanítónak egész életén át folyamatosan képeznie kell magát, „a tökéletesedés útján” nem szabad megállnia, hanem „folytonos tanulás által mindig előbbre kell haladnia.” A falu papjának és népének feladata a megfelelő tanító kiválasztása. A szerző elítéli a kor gyakorlatát, mely szerint az elsődleges szempont a tanító kiválasztásánál az, hogy jól énekel-e, el tudja-e látni a kántori teendőket. Mivel a „mesternek első és fő kötelessége a tanítás” a tanítóválasztásnál a jelölt tanítási képességeiről kell meggyőződni. Szabó Imre nyilvános próbatanítást kíván, melynek során a falu papja és a szülők képviselői meggyőződhetnek a tanítójelölt alkalmasságáról.

Szabó Imre cikkére reflektál Acsádi Jakab képezdei tanár a lap május 15-i számában.¹⁶ Úgy véli, hogy az állami és egyházi tanítóképzőkből megfelelő képzettséggel és felkészültséggel kerülnek ki a tanítók, és csak elvétve akad köztük olyan, aki végül a gyakorlatban alkalmatlannak bizonyul a tanításra.

Több cikk foglalkozik a korabeli tankönyvek problémáival is. Sebestyén Vendel véleménye szerint „az újabb tanításmód és tanrendszerek új tankönyveket tesznek szükségessé.”¹⁷ Elemezve a korabeli olvasókönyveket, keserűen állapítja meg, hogy az azokban található olvasmányok „szárazak, untatóak”. Nézete szerint olyan új olvasókönyveket kellene nagy számban forgalomba hozni, melyek természettani, egészségtani, gazdaságtani ismereteket közvetítenek a tanulóknak.

Beély Fidél, a bakonybéli bencés tanárképző tanára hosszú tanulmányt közöl *Az ifjúsági iratok árnnyoldalai, czélja és minősége* címmel a lap február 6-i számában. Ez a cikk azért méltó figyelmünkre, mert ez az első olyan magyar nyelven megjelent írás, mely az ifjúsági irodalom kérdéseivel tudományos alaposággal foglalkozik. A szerző felismeri, hogy milyen nagy az ifjúsági irodalom pedagógiai jelentősége. Azt vallja, hogy ez a gyermekek létszémlelete, magatartása, de ismereteinek szerzése szempontjából is az egyik leghatékonyabb eszköz. Az olvasmányok érzelmeiket keltenek a gyermekekben, eszményképeket nyújtanak nekik, élettapasztalatokat előlegeznek számukra, cselekvésre ösztönzik őket. Beély sorra veszi a gyermekek számára írott művek hiányosságait. Elítéli azokat a szerzőket, akik

„csak a csudás, és bámulat- vagy iszonyattal eltöltő tüneményeket vadássza; vagy édes ömlengések — és érzélgő jellemzésekben merül el... minden valószínű-

¹⁴ SEBESTYÉN Vendel: *i. h.* 64.

¹⁵ SZABÓ Imre: *Bizodalmas levelek falusi mesterekhez.* = Katholikus Iskolai Lap 1849. február 27. 8. sz. 92.

¹⁶ ACSÁDI Jakab: *A képezdek.* = Katholikus Iskolai Lap 1849. május 15. 19. sz. 221–224.

¹⁷ SEBESTYÉN Vendel: *Tankönyveink.* = Katholikus Iskolai Lap 1849. március 20. 11. sz. 127–130.

seget fölülhaladó színezetekkel. Ilyen művek távol legyenek az ifjúságtól ... mert általuk csak a képzelőerőnek nyújtjuk a legveszélyesebb táplálékot; s erőszakosan vonjuk el őt a valódi világtól, melynek viszonyai közt élnie kell.”¹⁸

Nézete szerint a csak időtöltésre, unaloműzésre szánt írások feleslegesek. Olyan munkákat kell az ifjúság kezébe adni, melyek hasznosak. Ezért történeti- és útleírásokat, valamint ismeretterjesztő műveket ajánl. Az olvasmányoknak ki kell egészíteniük az iskolában megszerzett tudást, sőt olyanoknak kell lenniük, melyek a nevelés esetleges hiányosságait is képesek pótolni.

„A gondallal megválasztott ifjúsági iratnak, azon kívül, hogy mulatva oktassa, nevelje, s viszont oktatva s nevelve mulattassa az ifjúságot; az iskolát, a szülői házat és a nevelést is kell gyámolítania, mintegy pótolnia hézagait, melyek tán itt-ott fönmaradtak.”¹⁹

A szerző különösen fontosnak tartja, csak szép és helyes magyar nyelven írott munkák kerüljenek a gyermekek kezébe.

„Szükséges, hogy az író anyai nyelvének egész birtokában legyen, s azt legnagyobb részletei-, sajátosságai-, elemeiben tökéletesen ismerje, mert az ifjúságnak örökölni csak a legnemesebbet, a szebbet, és ismét csak a legnemesebb és szebb alakban és idomban szabad és kell nyújtani.”²⁰

Somogyi, mint szerkesztő fontosnak tartotta, hogy a neveléstudomány minden ága képviselvény legyen lapjában. Igen értékesek és forrásértékűek a *Katholikus Iskolai Lap* magyar neveléstörténeti cikkei, melyek hazánk népművelésének történeti alakulását követik nyomon a kezdetektől a 15. századig. (A cikksorozat további részei már nem jelenhettek meg.) Ugyanígy egészen új kezdeményezésnek tekinthetők a korabeli európai oktatásügyi helyzetét bemutató írások, valamint a kortárs külföldi pedagógiai szakirodalom értékelésével foglalkozó cikkek.

A lap utolsó öt száma már tükrözi a szabadságharc politikai eseményeit. Somogyi május 15-én közli lapjában, hogy Horváth Mihály csanádi püspököt nevezték ki vallás és közoktatásügyi miniszterré. Május 29-én a szerkesztő teljes egészében közlésezi Horváth Mihály május 18-i radikális hangú debreceni felhívását a papsághoz, szabadságharc támogatására a lap *Tan- és Nevelésügyi Tudósítások* című rovatában.²¹

A felhívás a haza összes lelkészéhez szól, felekezeti különbségre való tekintet nélkül. Miután szenvedélyes hangon felsorolja a Habsburgoknak a magyar nemzet ellen elkövetett bűneit, a szabadságharc jogosságát hangsúlyozza, és felhívja a lelkészek és tanítók figyelmét arra, hogy Ferenc József orosz seregek segítségével akarja a magyar szabadságharcot leverti.

„A mi ügyünk szent, a mi harcunk a jog, az igazság, az önvédelem harca. És azért áldá meg Isten fegyvereinket, azért vezette hadainkat győzelemről diadalra. ... De ne higgyük, hogy dicső diadalaink már nyugalom párnájául szolgálhatnak. ... Külföldi hírlapokból szintúgy, mint honi hivatalos tudósításokból mind bizonyosabbá válik, hogy az atyáskodó császári család saját erejével nem győzhetvén le bennünket, barbár orosz zsoldosokat hoz be leigáztatásunkra, nemzeti létünk és szabadságunk legyilkolására.”²²

A vallás és közoktatásügyi miniszter arra buzdítja a lelkészeket, hogy álljanak a népfelkelés élére, győzzék meg a népet a szabadság megóvásának egyedüli lehetséges módjáról, a végsőkig tartó fegyveres ellenállásról.

¹⁸ BEÉLY Fidé: *Az ifjúsági iratok árnoldalai, célja s minősége.* = *Katholikus Iskolai Lap* 1849. február 6. 5. sz. 50.

¹⁹ BEÉLY Fidé: *i. h.* 51.

²⁰ BEÉLY Fidé: *i. h.* 53.

²¹ HORVÁTH Mihály: *Ministeri rendelet.* = *Katholikus Iskolai Lap* 1849. május 29. 20. sz. 241–244.

²² HORVÁTH Mihály: *i. h.* 242.

„... az egyházak főpásztorai és papjai, ünnepi öltözetben álljanak a nép élére, s ... buzdítsák a népet a vallási és polgári szabadság megoltalmazására. A nép vallása, hazája, szabadsága, tűzhelye védelmében megtörhetetlen, kitartó, minden áldozatra kész legyen, s a milliók egyesített ereje ellenállhatatlan hatalommal verje meg, irtsa ki, semmisítse meg a szabadság-gyilkosok zsoldos seregeit.”²³

Somogyi lapja teljes egészében közölte az orosz cár csapatai elleni megható és lelkesítő imádságot is.

Ugyanebben a számban kezdődött a *Nemzeti nevelésünk* című cikksorozat, mely ugyan név nélkül jelent meg, de bizonyos, hogy a szerkesztő állásfoglalását tükrözi. A cikk elején a szerző leszögezi, hogy nemzeti újjászületésünket önállóságunk és függetlenségünk kivívásának időpontjától, tehát 1849. április 14-től, a trónfosztás kimondásától kell számítani. A hazai nevelésügy új feladatok előtt áll. Ahhoz, hogy a magyar nemzet elfoglalhassa az őt megillető helyet az európai független államok sorában, az elsődleges feladat a tudományok, mesterségek területén való előrelépés, mert ez teszi lehetővé, hogy az ipar, és a kereskedelem fejlődhessen. Az oktatásügy fejlesztése tehát közös, állami és egyházi feladat, közügy.

„A tartós nemzeti jóllét, s a szabadságot jól és nemesen használni tudás sokoldalú műveltséget igényel, ... mit csak jó karba helyezett, kellő számban előállított iskolák képesek eszközölni. Egy önálló nemzet fiainak mindent és tökéletesen kitanulniok kell, mit a közjólét eszközlésére tudni, s mit ugyane célra létesíteni szükséges. S valljon van-e, lehet-e egy nemzet életében főbb szükség, az erkölcsi és értelmi, műipari s művészeti kifejlődést eszközölő tanítás- és nevelésnél?”²⁴

Somogyi Károly nézete szerint egy valóban nemzetinek nevezhető oktatási-nevelési rendszer csak akkor valósulhat meg, ha:

„Minden, bármily néven nevezendő, s bárki által szabadon állított s állítandó tanítás- és nevelési intézetek azonagy főcélra legyenek polgárilag irányozva, tudnillik a nemzeti jóllét- és műveltségnek minél nagyobb mértékbeni fölvirágztatására.”²⁵

A kormányzat és az oktatás nyelve Magyarországon csak a magyar lehet, vallja a szerkesztő, de a nemzeti nevelés nem jelenti azt, hogy a hazánkban élő népek ne őrizhessék meg saját anyanyelvüket. Az elemi ismereteket minden gyermek tanulja a saját anyanyelvén. Az idegen ajkúak számára egyes körzetekben létre kell hozni anyanyelvi gimnáziumokat, ipariskolákat. A nemzeti nevelés szempontjából döntő a hazai történelem és földrajz oktatása. A haza múltjának és földjének ismerete kelti fel a polgárokban az igazi nemzeti érzelmeket.

A lap június 22-i számában Somogyi bejelenti, hogy új pedagógiai napilapot kíván indítani *Egyház és Iskola* címmel. Erre azonban már nem kerülhetett sor. Ekkor Haynau csapatai már közeledtek Pest felé. A *Katholikus Iskolai Lap* 25., 1849. június 30-i száma volt az utolsó. A szerkesztő sem a tervezett napilapot — mely hazánk első pedagógiai kérdésekkel foglalkozó napilapja lett volna — nem tudta kiadni, sem a *Katholikus Iskolai Lapot* nem tudta folytatni a hadihelyzet és anyagi okok miatt. A kormány július 5-én elhagyta a fővárost. Érdekes megjegyzéseket olvashatunk ezekről a napokról Somogyi naplójegyzeteiben, melyeket Ferenczy György tett közzé a *Magyar Sion* 1888-as évfolyamában.

„Pénzem nem volt — írja Somogyi — de lehetett volna, ha az országos ínséget kizsákmányolni akartam volna. Még mielőtt a kormány elhagyta volna Pestet, július hó első napjaiban, Horváth Mihály kultuszminiszter négyezer forinttal kínált meg, az általam az újjászületés érdekében indítandó egyházi és iskolai lap költségeinek fedezésére ... De és, látva a terv kivitelének ily körülmények közti lehe-

²³ HORVÁTH Mihály: *i. h.* 243.

²⁴ *Nemzeti nevelésünk*. = *Katholikus Iskolai Lap* 1849. május 29. 20. sz. 234.

²⁵ *Nemzeti nevelésünk*. *i. h.* 236.

tetlenségét, az ajánlatot el nem fogadtam, nem akarván állam pénzével terhelni felelősségemet.”²⁶

Miután nagy vonalakban áttekintettük hazánk első pedagógiai szaklapjának történetét, összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a hetilap, bár csak 25 száma jelent meg 1849. január 2-a és június 30-a között, mégis nagy jelentőségű volt. Bár szerkesztője — katolikus papként — természetesen szem előtt tartotta a katolikus egyház tanügyi érdekeit, a polgári értelemben vett „tanszabadság” híve volt. Úgy vélte, hogy az állami és egyházi iskolák nem lehetnek ellenségei egymásnak. Az iskolafenntartók között alakuljon ki együttműködés és nemes verseny. Azt vallotta, hogy a közös célt, jól képzett és sokoldalúan művelt polgárok nevelését ki-ki a maga eszközeivel érje el. A szerkesztő szót emelt a nemzetiségek anyanyelvi oktatásának jogáért. Az oktatás- és nevelés korszerű elveit, módszereit a hazai és európai neveléstudomány új eredményeit népszerűsítette lapjában. Somogyi *Katholikus Iskolai Lapjához* hasonló, magas színvonalú, értékes pedagógiai szaklap csak tizennégy év múlva, 1863-ban indult meg hazánkban Márki József szerkesztésében.²⁷

FEHÉR KATALIN

²⁶ FERENCZY György: *i. h.* 594.

²⁷ *Népnevelők Lapja*. Egyetemes magyar népnevelési heti közlöny. (1863–1918)